

T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HACI MUHAMMED EMİN GEREDEVÎ'NİN “*CEVÂHİRÜ'L-
FÂTİHATİ'Ş-ŞERÎFE*” ADLI ESERİNİN EDİSYON KRİTİĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Ayşe TURHAN

DENİZLİ, 2024

T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HACI MUHAMMED EMİN GEREDEVÎ'NİN “*CEVÂHİRÜ'L-FÂTİHATİ'Ş-ŞERÎFE*” ADLI ESERİNİN EDİSYON KRİTİĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ayşe TURHAN

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Harun ABACI

Enstitü Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Tefsir

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Mehmet Ali ŞİMŞEK	BAŞARILI
Doç. Dr. Harun ABACI	BAŞARILI
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim ULUDAŞ	BAŞARILI

BEYAN

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riâyet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Ayşe TURHAN

ÖNSÖZ

Kuruluşundan itibaren İslâm'a ve İslâmî ilimlere hizmet eden Osmanlı Devleti, her daim ilmin ve ilim adamlarının destekçisi olarak sayısız âlimin yetişmesi ve çeşitli eserlerin gün yüzüne çıkarılması hususunda tarih sahnesinde mühim görevler üstlenmiştir. Pek çok ilmî alanda seçkin eserler ortaya koyan Osmanlı âlimleri, tefsir alanında da önemli çalışmalara imza atarak bizlere büyük bir miras bırakmışlardır. Son dönemlerde Osmanlı'nın ilmî ve kültürel mirası üzerindeki akademik çalışmalarda her ne kadar bir artış görülse de yapılan çalışmalar yeterli seviyede değildir. Bundan dolayı biz de söz konusu alandaki çalışmalara katkı sağlamak düşüncesi ile tez konumuz olarak Osmanlı Devleti'nin son dönem âlimlerinden olan Hacı Muhammed Emîn Efendi'nin (1246/1824) *Cevâhiru'l-Fâtihati's-Serîfe* adlı eserinin tahlil ve edisyon kritiğini yapmayı uygun gördük. Eserde Fâtîha sûresinin kritiği ve incelikleri üzerinde durulmuştur.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Hacı Muhammed Emîn Geredeî'nin hayatı ve eserleri hakkında ulaşabildiğimiz bilgilere yer verilmiştir. İkinci bölümde eser hakkında genel bilgiler ve eserin tahlili ele alınmıştır. Üçüncü bölümde *Cevâhiru'l-Fâtihati's-Serîfe* adlı eserin transkripsiyon ve edisyon kritiği yapılmıştır. Sonuç kısmında ise genel bir değerlendirme yapılarak çalışmamız tamamlanmıştır.

Bu çalışmanın oluşum aşamasında yüksek lisans ders dönemini henüz bitirmeden bana şerh ve haşîye geleneği hakkında bilgilendirme yapıp, tez konusu ve yöntemi noktasında devamlı yönlendirmelerde bulunan, konu tercihime doğrudan etki eden danışmanım Doç. Dr. Harun ABACI'ya, çalışmanın akışına yön vererek önemli düşünsel dokunuşları ile kendilerinden önemli derecede istifade ettiğim Doç. Dr. Mahmut YAZICI ve Dr. Öğr. Üyesi M. Cihad BAKKAL hocalarıma, yüksek lisans ders sürecinde bilimsel yazım, etik ile kaynaklara erişme ve kullanma hususunda tecrübesinden ve birikiminden fazlasıyla istifade imkanı bulduğum Doç. Dr. Osman ORUÇHAN'a, somutlaştırıcı ve hoş ifadeleriyle Arapça belâgat hakkında iştîyakımı artıran Prof. Dr. Mehmet Ali ŞİMŞEK hocama, çalışmayı ayrıntılı bir şekilde kritik edip tavsiyelerde bulunan Dr. Öğr. Üyesi İbrahim ULUDAŞ'a, kaynak temini noktasında yardımcı olan ve çalışmam ile ilgili birtakım yönlendirmelerde bulunan Doç. Dr. Mustafa Salim GÜVEN'e, ayrıca çalışmanın içeriğine dair bazı konuları kendileriyle müzakere ettiğim Dr. Öğr. Üyesi Yasin BOSTAN hocama, çalışma esnasında tecrübelerinden istifade ettiğim arkadaşlarım Muhammed Zakir BAKHTARİ, Sadrul Eslam TAHİRİ'ye ve son olarak üzerimden dualarını eksik etmeyen aileme şükranlarımı arz ederim.

Ayşe TURHAN
Denizli 2024

Tezin Başlığı: Hacı Muhammed Emîn Geredevî'nin “ <i>Cevâhiru'l-Fâtihati'sh-Şerîfe</i> ” Adlı Eserinin Edisyon Kritiği	
Tezin Yazarı: Ayşe TURHAN	Danışmanı: Doç. Dr. Harun ABACI
Kabul Tarihi: 08.05.2024	Sayfa Sayısı: vi (ön kısım) + 77
Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri	Bilim Dalı: Tefsir
Bu çalışmada Hacı Muhammed Emin Efendi'nin <i>Cevâhiru'l-Fâtihati'sh-Şerîfe</i> adlı eseri ele alınmıştır. Bu çalışmamızla, edisyon kritik alanında örnek bir çalışma ortaya koymayı, aynı zamanda kütüphanelerde unutulmaya yüz tutmuş binlerce değerli eseri, bilim insanlarına hatırlatmayı hedefledik. Bu çalışmada nitel inceleme tekniklerinden yararlanılmıştır. Osmanlı âlimlerinden Hacı Muhammed Emin Efendi, özellikle tefsir alanında halkın anlayacağı şekilde vaaz üslubu ile tefsir kaleme alan bir müfessirdir. <i>Cevâhiru'l-Fâtihati'sh-Şerîfe</i> adlı eserin el yazması tespit edilemediğinden Osmanlıca basılı nüshasını esas alarak, eserin tahlil ve edisyon kritik kısmını tamamladık. Eserde sadece âyet ve hadisler kullanılmış olup bunun dışında herhangi bir kaynaktan söz edilmemiştir. Müellif her ne kadar herhangi bir kaynaktan söz etmemiş olsa da verdiği bilgilerin geçmişteki başta Beyzâvî, Râzî ve Keşşâf gibi tefsirlerden mülhem olduğu anlaşılmaktadır. Müellif, Sufî meşrebinde Râzî ve Beyzâvî çizgisini takip etmiştir.	
Anahtar kelimeler: Tefsir, Geredevî, Fâtîha Sûresi, Yorum, Müfessir	

Title of the Thesis: Edition Criticism of Haji Muhammad Emin Geredevi's Jawahir al-Fatihati al-Sharifa	
Author: Ayşe TURHAN	Supervisor: Asst. Prof. Harun ABACI
Date: 08.05.2024	Nu. of pages: vii (pre text) + 77
Department: Temel İslam Bilimleri	Subfield: Tefsir
in this study, Hacı Muhammed Emin Efendi's work called Cevâhiru'l-Fâtihati's-Şerîfe had discussed. With this our study, we targeted to put reveal an exemplary study and at the same time to remind scientists of thousands of valuable works that have been forgotten in libraries. Qualitative examination from techniques were used in this study. Hacı Muhammed Emin Efendi, one of the Ottoman scholars, is a commentator who writes commentary in a preaching style, especially in the field of tafsir, in a way that the public can understand. Since the manuscript of the work called Cevâhiru'l-Fâtihati's-Şerîfe couldn't be identified, we completed the analysis and investigation part of the work based on the Ottoman printed copy. Only verses and hadiths are used in the work and no other sources are mentioned. Even though the author how much anyway didn't mention any source, it is understood that the information he gave was inspired by past commentaries such as Beyzâvî, Râzî and Keşşâf. He followed the line of Râzî and Beyzâvî in the Sufi disposition.	
Keywords: Tafsîr, Geredevî, Sûrah Fâtîha, Comment, Mufessir.	

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	ii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ	viii
GİRİŞ	1
I. Araştırmanın Konusu ve Amacı.....	1
II. Araştırmanın Kaynakları ve Yöntemi	1
BİRİNCİ BÖLÜM: HACI MUHAMMED EMİN GEREDEVÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ.....	3
1.1. Hacı Muhammed Emin Geredeî'nin Hayatı.....	3
1.1.1. Adı ve Künyesi.....	3
1.1.2. Yaşadığı Çevre ve Dönem	3
1.1.3. Nesebi.....	3
1.1.4. Öğrencilik ve Gençlik Dönemi	4
1.1.5. Hocaları	6
1.1.6. Hocalık Dönemi.....	6
1.1.7. Vefatı	7
1.1.8. Müellif Hakkındaki Takrizler	8
1.2. Eserleri	10
1.2.1. Risâle-i takvîmü's-sünnet.....	11
1.2.2. Hediyyetü'l-kabr	11
1.2.3. Envâru'l-İslâm miftâhu dâri's-selâm (İslâmın Nurları Cennetin Anahtarı).....	13
1.2.4. Hacı Emin Efendi Dîvânı Yâdigâr-ı Ahbâb	13
1.2.5. Cevâhiru'l-Fâtihati's-Şerîfe	13
İKİNCİ BÖLÜM: HACI MUHAMMED EMİN GEREDEVÎ'NİN “CEVÂHİRÜ'L-FÂTİHATİ'S-ŞERÎFE” ADLI ESERİ	14
HAKKINDA GENEL BİLGİLER VE ESERİN TAHLİLİ.....	14
2.1. Eser Hakkında Genel Bilgiler	14
2.1.1. Eserin Adı ve Kayıtlı Bulunduğu Yer	14
2.1.2. Eserin Fizikî Özellikleri.....	14
2.1.3. Eserin Temel Kaynakları	14
2.2. Eserin Yazılış Gayesi, Üslûbu ve Yöntemi	14
2.2.1. Eserin Yazılış Gayesi ve Üslûbu	14
2.2.2. Te'lif Yöntemi.....	15
2.3. Eserde Ele Alınan Temel Konular	15
2.3.1. Hamd Etmenin Gerekliliği.....	15
2.3.2. Hamdetmek Nedir ve Nasıl Gerçekleşir?	16
2.3.2.1. Müellife Göre Hamdetme Nedir?.....	16
2.3.2.2. Hamdetme Nasıl Meydana Gelir ve Böyle Bir Vazife Nasıl Yerine Getirilir?	17
2.3.3. İltifat Sanatı	19
2.3.4. Yalnızca Allah'a İbadet	20
2.3.5. Yalnız Allah'tan Yardım Dileme	23
2.3.5.1. Hangi Konularda Yardım İstenileceği Meselesi.....	24
2.3.6. Hidâyet ve Dalâlet	25
2.3.6.1. Hidâyete Nasıl Ulaşılr	25
2.3.6.1.1. Doğru Yola İletmek	25
2.3.6.1.2. Sırât-ı Müstakîm	26

2.3.6.1.3. Hidâyetin Meydana Gelmesi	26
2.3.6.1.3.1. İlâhî Buyuruklara Muhatap Olma Arzusu	26
2.3.6.1.3.2. Yönelme Talebi Nedir?.....	27
2.3.6.1.3.3. Yönelme Talebi Nasıl Gerçekleşir?.....	27
2.3.6.1.3.4. Yönelişi Dil ile İstemek	31
2.3.6.2. Dalâlet	32
2.4. Fâtiha Sûresinin Ana Konusu	33
2.5. Müellifin Fâtiha Sûresinden Çıkardığı Dinî Yükümlülükler	33
2.6. Fâtiha Sûresinin Verdiği Mesajlar	34
2.7. Eserde İzlenilen Tefsir Yöntemi.....	35
2.7.1. Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri	35
2.7.2. Kur'ân'ın Hadisle Tefsiri	37
2.8. Belâgat Açısından Fâtiha Sûresi	38
2.8.1. Birinci Âyetin Belâgat Açısından İncelenmesi	38
2.8.2. İkinci Âyetin Belâgat Açısından İncelenmesi.....	39
2.8.3. Üçüncü Âyetin Belâgat Açısından İncelenmesi	41
2.8.4. Dördüncü Âyetin Belâgat Açısından İncelenmesi	42
2.8.5. Beşinci Âyetin Belâgat Açısından İncelenmesi	42
2.8.6. Altıncı Âyetin Belâgat Açısından İncelenmesi	43
2.8.7. Yedinci Âyetin Belâgat Açısından İncelenmesi.....	44
2.9. Kur'ân İlimleri.....	45
2.9.1. Ahkâmü'l-Kur'ân.....	45
2.9.2. Mübhemâtü'l-Kur'ân	46
2.9.3. Muhkem ve Müteşâbih.....	47
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: CEVÂHİRÜ'L-FÂTİHATİ'Ş-ŞERİFE	52
3.1. Transkripsiyon ve Edisyon Kritik Yöntemi	52
3.2. Cevâhiru'l-Fâtihati'ş-Şerîfe.....	52
SONUÇ	72
KAYNAKÇA	73

SİMGİ VE KISALTMALAR DİZİNİ

a.s. : aleyhi's-selâm

b. : bin, ibn (oğlu)

bk. : bakınız

bs. : baskı, basım

c. : cilt

çev. : çeviren

ed. : editör

h. : hicrî

Hz. : hazreti

İSAM : İslâm Araştırmaları Merkezi

m. : miladî

ö. : ölümü

s. : Sayfa, Sayı

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

ts. : tarih yok

vb. : ve benzeri

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Osmanlı Devleti, kurulduğu zamandan beri ilme büyük önem vermiştir. Pek çok ilmî alanda eserler ortaya koyan Osmanlı âlimleri, tefsir alanında da bizlere önemli çalışmalar miras bırakmışlardır. Biz araştırmacılara düşen, miras bırakılan bu alandaki çalışmaları yoğunlaştırmak ve elimizde var olan ilmî hazinelerden istifade etmektir. Bundan dolayı biz de söz konusu alandaki çalışmalara katkı sağlamak maksadıyla tez konumuz olarak Osmanlı Devleti'nin son dönem âlimlerinden olan Hacı Muhammed Emin Efendi'nin (1246/1824) *Cevâhiru'l-Fâtihati's-Şerîfe* adlı eserinin tahlil ve edisyon kritiğini yapmayı uygun gördük. Eserde Fâtîha sûresinin kritiği ve incelikleri üzerinde durulmuştur. Netice olarak Fâtîha tefsiriyle ilgili bir eseri çalışma konusu olarak tercih ettik. Temel amacımız, bu çalışmamızla, edisyon kritik alanında örnek bir çalışma ortaya koymaktır. Tezimizin diğer bir amacı ise kütüphanelerde unutulmaya yüz tutmuş binlerce değerli eserin, araştırmacılar tarafından incelenmeyi beklediğini bilim insanlarına hatırlatmak ve bu konuda onları teşvik etmektir. Çalışmaya, Osmanlıca olarak kaleme alınan *Cevâhiru'l-Fâtihati's-Şerîfe* adlı eserin transkripsiyonu yapılarak başlanmıştır. Böylece başka alanlarda çalışma yapan veya mevzu hakkında araştırma yapmaya gönüllü diğer okur kitlesinin de eserden istifade etmesine imkân sağlanmıştır. Transkripsiyon işleminin ardından eserde yer alan bilgilerin kaynakları da dipnotlarda gösterilmiştir. Tahlil ve edisyon kritik yapılırken takip edilen yöntem “transkript ve edisyon kritiği yöntemi” başlığı altında ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. İlmî miras olarak ifade ettiğimiz atalarımızdan bizlere kalan eserlerin, gün yüzüne çıkarılmasının öneminin yanı sıra, bu eserleri ortaya koyan âlimlerimizin tanınması ve tanıtılması da bir o kadar ehemmiyet teşkil etmektedir. Bu sebeple, kaynaklarda kendisine dair çok fazla bilgi mevcut olmayan Hacı Muhammed Emin Efendi'nin tanıtılmasının ilim dünyasına katkı sağlayacağını düşündük. Buradan hareketle çalışmamızın ilk bölümünü, Hacı Muhammed Emin Efendi'nin hayatı ve eserlerine ayırdık. Hacı Muhammed Emin Efendi'nin hayatı ve eserlerinden müteşekkil olan birinci bölümden sonra çalışmamızın ana konusunu oluşturan *Cevâhiru'l-Fâtihati's-Şerîfe* adlı eser hakkındaki genel bilgileri alt başlıklarla detaylı şekilde inceleyerek eserin tahlilini yaptık. Üçüncü bölümde ise eserin edisyon kritiğini tamamladık. Çalışmamızda İSNAD-2 sisteminin kurallarını esas aldık.

II. Araştırmanın Kaynakları ve Yöntemi

Osmanlıda bir sûre-i fâtîha tefsiri geleneği bulunmaktadır. Geçmişten günümüze bu konu hakkında birçok risâleler yazılmış, hatta bu risâleler üzerine haşiyeler, şerhler yapılmıştır. Bu

durumun Fâtiha sûresinin Kur'ân'ın bir özeti ve en önemli sûresi olmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Her bir âlim adeta Fâtiha sûresi üzerinden Kur'ân'a dair söyleyebileceği her bilgiyi burada söylemeye çalışmıştır.

Cevâhiru'l-Fâtihati's-Serîfe üzerine çalışma yapılmış mıdır? Araştırmalar sonucunda bu eser üzerine herhangi bir çalışma yapılmadığı tespit edilmiştir. Fâtiha sûresi üzerine elbette ki birçok çalışma mevcuttur. Geredevî de bu sûreyi tefsir ederek gelenekteki bir halkayı oluşturmaktadır. Burada araştırabildiğimiz ve tespit edebildiğimiz kadarıyla bu eser üzerine edisyon kritiği yapılmadığı gibi şerh, haşiye ya da farklı bir çalışma da yapılmamıştır. Nitekim bu eser daha yakın bir tarihte kaleme alınmıştır ki böyle bir şey olması da beklenemez. Biz de bu yüzden çalışılmamış, kütüphanenin tozlu raflarında kalan bu eseri tanıtmayı hedefledik. Bu çalışmamızın, eserin edisyon kritiği yapılmadığı ve daha önce tanıtılmadığı için mevcut boşluğu dolduracağını düşünmekteyiz. Ayrıca bu eser bir Keşşâf gibi ya da Beyzâvî tefsiri gibi ağır bir niteliğe sahip olmayıp daha çok sohbet havasında halk dilinde yazılmış sade bir eserdir.

Bu çalışmada nitel inceleme tekniklerinden yararlanılmıştır. Bu doğrultuda konuyla alakalı yazılı verilere erişmek suretiyle kullanılan bir yöntem olan¹ *dokümantasyon* yönteminden istifade edilmiştir. Çalışmanın temelde eserler üzerinden fikir analizi biçiminde yürütülmesi sebebiyle bu metot, çalışmanın her aşamasında kullanılan en temel yöntem olmuştur. Diğer taraftan yine nitel araştırma teknikleri içerisinde; bir hadisenin ya da mevzunun içinde yer aldığı bütünlük bağlamında ayrıntıları ile analiz edildiği bir yöntem olan² *durum çalışması* tekniğine³ başvurulmuştur. Ayrıca iki adın arasındaki esinlenme ve benzeşmelerin ele alınması nedeniyle *analoji ve karşılaştırma*; konuların kurumlar üzerinden söylenip müfessirler üzerinde uygulanması ve yine isimler üzerinden söylenip mezhepler üzerinde uygulanması nedeniyle *tümdengelim ve tümevarım*; tüm bu düşüncelerin kısmî ve toplu incelenmesi amacıyla da *değerlendirme ve analiz* icra edilmiştir.

Bir tefsir tezi olduğundan dolayı ana kaynaklarında yürütülen problemlerin Kur'ân-ı Kerim âyetleriyle ilgili olması sebebiyle bu çalışmanın ekseriyetle her başlığın alt kısmında âyet meallerinin konulması tarafımızca uygun görülmüştür.

¹ Sait Gürbüz - Faruk Şahin, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2018), 430-431; Fatma Çapçioğlu - Öznur Kalkan Açıkgöz, “Nitel Araştırmalarda Kullanılan Araştırma Teknikleri”, *Bilimsel Araştırma Teknikleri* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 213-214.

² Şener Büyüköztürk vd., *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Pegem Akademi, 2018), 23; John Creswell, “Nitel Yöntemler”, çev. Yüksel Dede, *Araştırma Deseni*, ed. Selçuk Beşir Demir (Ankara: Eğiten Kitap Yayınları, 2017), 187.

³ Ayrıntılı bilgi için bk. Münevver Subaşı - Kübra Okumuş, “Bir Araştırma Yöntemi Olarak Durum Çalışması”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* 21/2 (2017), 420-421.

BİRİNCİ BÖLÜM:

HACI MUHAMMED EMİN GEREDEVÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Hacı Muhammed Emin Gerede'î'nin Hayatı

Çoğu tarihsel şahsiyette olduğu gibi bu zatın da hayatı hakkında geniş bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak ona dair az da olsa çeşitli kaynaklarda bazı bilgilere ulaşılmaktadır.

1.1.1. Adı ve Künyesi

Hacı Muhammed Emin Üstün (1246/1824) Gerede'nin Çoğullu köyünde dünyaya gelmiştir. Lakabı Kemâleddin Efendioğullarından Geredede Dibağhane medresesi hocası Hacı Emin Efendi olup, tam ismi Mehmet Emin b. Mehmed Kemâleddin el-Kadı b. Hasan Sîretî b. Abdusselâm el-Kadı b. Şeyh Abdullâh' dır. Bazı kitapların dipnotlarında ve şiir türünde yazdığı “Yâdigâr-ı Ahbâb” isimli eserinde ‘Kemal Oğlu’ ve ‘Kemal Zâde’ diye anılır.⁴

1.1.2. Yaşadığı Çevre ve Dönem

Hacı Muhammed Emin Efendi'nin yaşamış olduğu asır tekke-medrese faaliyetleri bakımından sıkıntı yaşanmayan bir dönemdir. Ekseriyetle tekke üyeleri, yazılı eğitime yönelerek şer'î ilimlerin eğitimini almışlar, dolayısıyla bütün şeyhler okuma yazma becerisine sahip idi.⁵

Nadiren ümmî şeyhlere rastlanmakla birlikte hemen hepsinin zamanın gereği olan ilim seviyelerini aştığı, birçoğunun da Rumeli Kazaskerliğine terfi ettiği görülmektedir. Tarikat ve tekkeler bu devirde, kültürümüzün en önemli unsurunu teşkil etmektedir.⁶

1.1.3. Nesebi

Tekke köyünde türbesi bulunan ‘Ümmî Kemâl’ Efendinin torunlarından hangi nesil olduğu netlik kazanmayan, Çoğullu köyünde imamlik yaptığı sırada, oraya yerleşen Şeyh Abdullah Efendi'nin oğlu, hâkim Abdusselâm Efendi, onun oğlu ulemâdan Hasen Sîretî Efendi, onun oğlu kadı Kemâlî'nin oğludur.⁷

⁴ Hacı Emin Efendi Geredelî, *Fâtîha Sûresinden İnciler*, ed. Hidayet Zertürk (İstanbul: Karmat Matbaası, 2008), 4.

⁵ Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf 19. Yüzyıl* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004), 89.

⁶ Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf 18.Yüzyıl* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 667; Halil Aydınalp, *Gerede'de Dini Hayat* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 178-181.

⁷ Geredelî, *Fâtîha Sûresinden İnciler*, 4; Hacı Emin Efendi Geredelî, *İslâmın Nurları Cennetin Anahtarı* (Ankara: Nüve Matbaası, ts.), 237.

1.1.4. Öğrencilik ve Gençlik Dönemi

Muhammed Emin Efendi, çocuk yaşlarda iken rüyasında Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir'in, evlerine geldiğini görür. Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir'e elindeki tatlı içeceği çocuğa vermesini ister. Hz. Ebû Bekir bu içeceği Emin'e verir, o da alıp içer. Bu olaydan sonra Yazıcı zâde Muhammed Efendi'nin⁸ *Kitâbü Muhammediyye fî na'ti seyyidi'l-âlemîn habîbillâhi'l-a'zam Ebi'l-Kâsım Muhammedini'l-Mustafâ (Muhammediyye)*⁹ isimli meşhur eserini tekrar tekrar okuduğu rivâyet edilmiştir.¹⁰

Oğlu Kemâlettin Üstün Hoca Efendi,¹¹ babasının *Muhammediyye* kitabının sonuna el hattıyla, nazmettiği şu beyitleri yazdığını ifade etmiştir:

⁸ Yazıcıoğlu Muhammed Efendi, Gelibolu'ya 40 km uzaklıkta bulunan Kadıköyü'nde ya da Evreşe'de dünyaya geldiği Âmil Çelebioğlu tarafından söylenilmektedir. İlk öğrenimini babası Yazıcı Sâlih'ten tahsil etmiştir. Dil olarak Arapça ve Farsça bildiği. *Muhammediyye*'den anlaşılmaktadır. Gelibolu halkının kendisinden Hz. Peygamber hakkında bir eser istediği, *Muhammediyye*'deki bazı notlardan anlaşılmaktadır. Yazıcıoğlu Mehmed, (1451) senesinde Gelibolu'da vefat etmiştir. Çilehâne yanındaki kabristanlığa defnedilmiştir. Günümüzde mezarı Yazıcıoğlu Camiindeki türbededir. bk. Mustafa İsmet Uzun, "Yazıcıoğlu Mehmed Efendi", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/362-363; "Yazıcızâde Muhammed Efendi Hazretleri Hayatı Kimdir" (Erişim 29 Ocak 2024).

⁹ Yazıcızâde, *Muhammediyye* adlı eserini, rüyasında Hz. Peygamber'i görmesiyle 850 (1446) senesinde yazmaya başlamıştır. Eserde Peygamber sevgisi yoğun şekilde işlenirken bunun yanında tevhid, yaratılış safhaları, kıyamet alâmetleri gibi konular, farklı rivâyetlerden istifade edilerek yorumlamaya gidilmeden kullanılmıştır. Bununla beraber Muhammediyye'de hoşgörülle karşılanamayacak derecede fazlaca düşünce ve görüşlere yer verilmemiştir. Eser, 853 (1449) yılında Gelibolu'da nihâyete ermiştir. Eserin diğer bir özelliği, matbu nüshalarından bazılarının devrin ileri gelen hattatlarınca yazılmış olması ve yine içinde bazı dinî motiflere yer verilmiş olmasıdır. İsmâil Hakkı Bursevî, bu eserle ilgili *Ferahu'r-rûh* ismiyle iki ciltlik şerh kaleme almıştır. bk. İlyas Çelebi, "Yazıcıoğlu Mehmed Efendi", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/363-364; Uzun, "Yazıcıoğlu Mehmed Efendi", 43/362-363; "Yazıcızâde Muhammed Efendi Hazretleri Hayatı Kimdir".

¹⁰ Geredeli, *İslâmın Nurları Cennetin Anahtarı*, 236; "Gerede Cevaplar İlim ve Hayır Vakfı" (Erişim 25 Aralık 2023).

¹¹ A. Kemalettin Üstün, (Koca Müftü) Müftülük görev yılları: 1944-1968 Bolu'nun Tekke köyünde metfun bulunan Ümmî Kemal Hazretlerinin torunu, Gerede âlimlerinden müderris Hacı Emin Efendi'nin oğlu Ahmet Kemalettin Üstün Efendi hicri 1303 (1301 R. -1886 M.) yılında Gerede'de dünyaya gelmiştir. Gerede Kabiller ve Demirciler mahalleleri Sıbyan Mektebi'ni bitirdikten sonra, Gerede Rüştîye Mektebinden şهادetname almıştır. Daha sonra Gerede'de babasının medresesinde Sarf, Nahiv ve Mantık okumuş, aynı zamanda babasına ibare okuma derslerinde yardımcı olmuştur. Babasının vefatından sonra İstanbul-Fatih ulemasından Malkaralı Hafız Emin Efendi'nin derslerine katılmış ve oradan icazetname almıştır. Tavaslı Kel Hasan Efendi'den de Fıkıh ve Usul-i Fıkıh dersleri okumuştur. Daha sonra Gerede'ye müderrislik yapmak üzere dönmüş, ancak 1. Dünya Savaşı çıktığından, savaş boyunca Avanos kazasında 4 sene sıhhiye memuru olarak askerliğini yapmıştır. Millî mücadele savaşı bittikten sonra tekrar Gerede'ye dönerek ders vermeye başlamıştır. Medreselerin kapatılmasıyla görev unvanı, vaizliğe çevrilmiştir. Gerede Vaizi olarak görev yaparken aynı zamanda Hacı Emin Efendi Camii imam ve hatipliğine atanmıştır. Gerede Vaizliği ile Hacı Emin Efendi Camii İmam ve Hatipliğine devam ederken 1944 yılında Gerede Müftülüğüne tayin edilmiştir. Müftülük, Vaizlik ve Hacı Emin Efendi Camii imam ve hatiplik görevlerini yürütürken 29.08.1952 tarihinde Hacı Emin Efendi Camii imam ve hatipliğinden mevzuat gereği istifa ederek, müftülük görevine devam etmiştir. 1968 yılına kadar süren müftülük görevinde, vaazlar vermiş, talebeler yetiştirmiştir. 31.03.1968 tarihinde isteği dışında emekliye sevk edilmiştir. Yaptığı müracaat üzerine 10.06.1968 tarihinde tekrar Gerede vaizliğine tayin edilen Hoca Efendi 30.03.1970 tarihinde kendi isteği doğrultusunda emekliye ayrılmıştır. 29.10.1979 tarihinde vefat eden Hoca Efendi, Gerede ilçesi Çoğullu köyünde metfundur. Vefatından sonra değeri anlaşılan Hoca Efendi'nin "Elli Dört Farz Şerhi" ve "İman Düşmanı Kırk Afetlerin Açıklaması" isimli iki kıymetli eseri mevcuttur. bk. "02- A.Kemalettin Üstün Görev Yılları:1944-1968" (Erişim 18 Kasım 2023).

*Tâ başından nazar kıldım derûnun eyledi ihrâk,
Gah canım aşka boyanıp bu gönlüm oldu iki şak,
Yazıcıoğlu hoş yazmış ki, nakşını güzel düzmüş,
Olmuş, olacağın yazmış gözüün aç da gel ona bak.*

*Senin vaşfin kitabını yazarken Yazıcıoğlu,
Yanar cânı eder âhı elinde tutuşur evrâk,
(Kadı zâde)kulun Mevlâ, yolunu aksi eyleme,
Günahı çok, yüzü kara, nice vara sana ey Hak.*

Bu şiir meâlen şöyle ifade edilmektedir:

En başından dikkatlice baktım içeriği beni mest edip yaktı.
Yer yer kalbim aşka boyanıp gönlüm ikiye parçalandı.
Yazıcıoğlu öyle güzel ve hoş yazmış ki
Olmuş olacak her şeyi kitabına almış, gafil olma, gözünü aç da ona bak!

Zaten senin unvânın kitabını yazarken bile Yazıcıoğlu
Öyle ki canı yanar ah eder Yazıcıoğlu yazınca elinde coşar evrak
Yüce Mevla'm, Kadı Kemâlîn oğlu olan Muhammed Geredeî'nin yolunu zorlaştırma!
Günahı çok, yüzü kara, affetmezsen nasıl varsın sana.

Geredelî, bazı geceler gökyüzüne bakarak Ay ile konuşur gibi, “Ey mübarek! Ben seni görüyorum. Sen de sevdiğimi görüyorsun.” dediğini ve köydeki çay kenarına gelip ağaç altlarında sakın bir ortam bulmak suretiyle Allah’a, yararlı ilim ve güzel amel için dua ettiğini ve hiç kazaya namaz bırakmadığını bizzat kendisi ifade etmiştir.¹²

Kur’ân, tecvid ve ilmihâlê dair bilgileri köyde imamlık yapan hocalardan istifâde eden Emin Efendi, on sekiz yaşına kadar da bizzat babasından ilim öğrenmiştir. Babası Kemal Efendi, Kastamonu’nun Araç kazasına tayini çıktığında hasta olması sebebiyle iyileşinceye kadar vekâleten idareyi sağlamak amacıyla kendi yerine on sekiz yaşındaki Emin’i göndermiştir. Oradaki idare âmiri, Emin’i yetkin görüp, vekâleten göreve alır. Netice olarak babasının irtihaline kadar olan üç aylık süreçte onun yerine hâkimlik yapmıştır.

Eğitimi babası vefat edince Müftü Saadettin Efendi de sürdürmüş, akabinde hocasının teşviki üzerine İstanbul’da Fatih müderrislerinden Dağıstanlı Muhyiddin Efendi’nin derslerine

¹² Geredelî, *İslâmın Nurları Cennetin Anahtarı*, 239.

katılmıştır. İsmi zikredilen hocanın iki yüz talebesi içinde icâzetnâmeyi almaya hak kazanmıştır. Müellif başta Mısırlı Temîmî'den meânî, beyan ve bedî' ilimlerine dair olan *Mutavvel* ve aralarında yaşayan en büyük hadis âlimlerinden olan Tunuslu Şeyh Kasım Efendi'nin de bulunduğu toplam on sekiz hocadan başka dersler de almıştır.

Batînî (tasavvuf ve zühed) ilimler ile ilgilenen Geredevî, nakşî tarikatına bağlı birçok mürid yetiştirmekle kalmamış, Hacı Mahmut Efendi ve Hüseyin Efendi isimli iki de halife yetiştirmiştir.¹³

Şam'da Nakşibendî şeyhlerinden Ziyâeddin Halid,¹⁴ Osmanlı halifelerinden Abdullâhi Mekkî¹⁵ ve onun halifesi Karaağaçlı Ankaralı Şeyh Hasan adlı bir zattan feyz almıştır.¹⁶

1.1.5. Hocaları

İlk hocası, babası yargıç Kemâlî Efendi'dir. Daha sonra sırasıyla başta Müftü Saadettin Efendi, Dağıstanlı Muhyiddin Efendi, Mısırlı Temimî ve Tunuslu Şeyh Kasım Efendi olmak üzere kaynaklarda isimlerine ulaşamadığımız toplamda on sekiz alimden zâhirî ilim tahsil etmiştir.

Abdullah-ı Mekkî ile onun halifesi olan Karaağaçlı Şeyh Hasan-ı Ankaravî olarak tanınan kişiden manevî feyz aldığı da bilinmektedir.¹⁷

1.1.6. Hocalık Dönemi

Hacı Muhammed Emin Efendi, ikinci haccında Medine'de Mescid-i Nebevî'de iki gece kaldığı esnada manevî işaret ile muhatap olmuştur. Akabinde ilim yayma amacıyla köyüne gelmiş, fakat köylüler onun ilçede görev yapmasını daha yararlı gördüklerinden dolayı onu köye değil, ilçeye almışlardır.

¹³ Murat Ergüven, "Cevaplar.Org" (Erişim 29 Ocak 2024).

¹⁴ Hâlid el-Bağdâdî, 1193'te (1779) Irak'a bağlı Karadağ kasabasında doğdu. Nesebinin baba tarafından Hz. Osman'a dayandığı söylenilir. Hâlid el-Bağdâdî, "Mevlânâ" lakabıyla anılmaktadır. Karadağ'da çeşitli hocalardan eğitim almış, sonrasında Bağdad'a gitmiştir. Nakşibendiyye haricinde Kâdirî, Sühreverdî, Kübrevî gibi bazı tarikatlardan kendisine irşad için mücadele verilmiştir. 1826'da Şam civarında nükseden veba salgınından dolayı vefat edeceğini anlayınca yerine vekiller tayin etmiş, defnedileceği yerin tesbiti ve bununla ilgili hazırlıkların tamamlanmasının ardından 14 Zilkade 1242 senesinde (9 Haziran 1827) vefat etmiştir. Kendisiyle iki oğlu da aynı yıl içerisinde vebadan kurtulamayıp vefat ettiler. Şam civarındaki Kasiyun dağının tepelerinden birine Hâlid el-Bağdâdî defnedilmiştir. bk. Hamid Algar, "Hâlid el-Bağdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/283-285.

¹⁵ Abdullah Mekkî, Hâlid-i Bağdâdî'nin önde gelen halifelerindendir. Erzincanî ve Mekkî nisbeleriyle anılır. Doğum ve vefat yılları netlik kazanmamıştır. Abdullah Mekkî, çeşitli ilimler öğrendikten sonra Nakşibendiyye yolunun üstad Hâlid-i Bağdâdî ile tanıştı. Hocası ona icazet verip Allah'ın emir ve nehiyelerini öğretmek amacıyla Erzincan'a gönderdi. Abdullâh-ı Mekkî, Mekke'de kaldığı süre içinde sayısız talebe yetiştirdi. bk. "Abdullah Mekki (k.s.) – Evliyalarm.net – Evliya, Sahabe, Peygamber Kabirleri" (Erişim 29 Ocak 2024).

¹⁶ Geredelî, *İslâmın Nurları Cennetin Anahtarı*, 237; Geredelî, *Fâtiha Sûresinden İnciler*, 5.

¹⁷ Geredelî, *Fâtiha Sûresinden İnciler*, 5.

Öğrencilerin gün geçtikçe artması sebebi ile akrabası bir medrese, kalması için de bir ev yaptırmıştır. Hacı Emin Efendi, orada kalmış ve medresede üç sınıf öğrenci yetiştirmiştir. Hicrî 1318 yılında Gerede Çamlık Esentepe’de birinci sınıfların icâzet töreni yapılmıştır. Rahatsızlığından dolayı ikinci ve üçüncü sınıf öğrencilerini toplayarak onlara *Nesefî Akâid*’i, *Celâleyn* ve *Kadı Beyzâvî* tefsirini okutmuş, icâzet merasimine ömrü vefa etmediği için birinci sınıf talebelerinden Hacı Mahmut Efendi onun yerine vazifeyi ifa etmiştir.¹⁸

1.1.7. Vefatı

Hacı Emin Efendi’nin ömrünün son zamanlarına doğru gözlerinde ağrı meydana gelmiştir. Oğlu Kemâleddin, “Babam Hacı Emin Efendi, hastalığını gizlemeyi tercih ederdi. Hatta evlatları sorduğunda dahi, hafif bir baş ağrısı diye cevap verirdi.” şeklinde ifade etmiştir.

Emin Efendi’nin namazların çoğunda ağladığı ama çevresine belli etmediği, gözlerini kaybetmesine rağmen derse devam ettiği de ifade edilmektedir.¹⁹

On gün kadar devam eden hastalığının son zamanlarında, hayatından geriye sadece bir gün kaldığını işaret ederek, ertesi gün hicrî 22 Rebûlevvel Pazar günü 1328²⁰ (Miladi 1907) dâr-ı fenâ’dan dâr-ı bekâ’ya intikal etmiştir.²¹

Geredeli’nin oğlu, babasının vefatı ile ilgili şu hadiseyi anlatıyor: “Babamın yanında o esnada askerlik şube başkanı Binbaşı Ürgüplü Hacı Mehmet Efendi vardı ve şöyle bir durum fark ettiğini hikâye etti: ‘Kible yönüne bakan odanın pencere önündeki bahçesine gökyüzünden süratli bir şekilde düşen kocaman bir kuşun kanat çırpışına benzer bir ses olup babamın da o yöne gözlerini açarak tebessüm eder bir yüz ile vefat etmiş’ olduğunu söylerdi. ‘Babamın son sözü acaba ne oldu’ diye düşünürdüm. İrtihalinden bir müddet sonra rüyamda sanki vefatına çeyrek saat kaldığını biliyormuşum da hızla yanına varıp belinden kucaklayarak Huzûr-ı Resûlullah’ta, beni isteme talebine cevap verdikten sonra birkaç defa eûzu çekerek hayatı boyunca vird edindiği İhlâs sûresini okuyarak bu âlemden göç ettiğini gördüm. Yine babamın hastalığı esnasında doktor getirdik, ayağındaki mestlerin çıkartılması gerekti. Mestlerden birini eskimiş görünce, ‘baba mestlerinizi tamir ettirelim’ dedim. ‘Oğlum bir gün için tamire ihtiyaç yok’ dediler ve ertesi gün irtihal ettiler.”²²

¹⁸ Geredeli, *Fâtîha Sûresinden İnciler*, 6.

¹⁹ Cemalettin Şen, “‘Bolu’nun Değerleri Değerlerin Bolu’su’ Adlı Panelin Ardından”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* [Dergiabant: Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi] I/1 (2013), 67.

²⁰ Hidâyet Zertürk’ün sadeleştirdiği *Fâtîha Sûresinden İnciler* kitabında hicrî vefat tarihi olan 1328 zikredilmiştir.

²¹ Geredeli, *Fâtîha Sûresinden İnciler*, 7.

²² Geredeli, *İslâmın Nurları Cennetin Anahtarı*, 240.

Şu an kabri, dünyaya geldiği yer olan Çoğullu köyü kabristanlığındadır. İnsanların şifaya kavuştuklarını dile getirerek kabrin üzerinden sürekli toprak aldıkları ve o toprağın hiç eksilmediği rivâyet edilmektedir.²³

1.1.8. Müellif Hakkındaki Takrizler

Muhammed Emin Geredeî'nin öğrencisi Kuş Yunus Efendi, hocasının irtihâli sebebiyle bir şiir yazmıştır. Şiirde üstadının Hak dostu bir mürşid olduğunu vurgulamış, son beyitte kullandığı “mağfûr”²⁴ kelimesi ile de hocasının vefatına Rûmî takvime göre tarih düşmüştür.²⁵

*Yansın gönlüm yansın nâr-ı firkatle,*²⁶

*Gitti ol hak dostu, gitti dünyâdan.*²⁷

*Âh eyleyip ağla âh-ı hasretle*²⁸.

Gitti ol hak dostu, gitti dünyâdan.

Hacı Emîn Efendi şöhret-i zâtı

Gün gibi zâhirdi kerâmâtı,

Mürşid-i cân idi hep makâmât

Düştü târîhine çün ânın (mağfûr)

Mağfiretin deryâsına gark olur.

Fânîdir bu dirlik, bunda kim kalır?

*Gitti ol Hak dostu, gitti dünyâdan*²⁹

Geredeî'yi öven bir başka şiiri de Cevâhircioğlu Hacı Hâfız Mustafa Zeki Efendi yazmıştır. Cevâhircioğlu, aşağıdaki şiirinde Geredeî'nin vefat tarihi ve zamanı hakkında hicrî takvime göre bilgiler vermiş, Geredeî'nin ahlakının yüceliğini vurgulamıştır.

Rasûle kıldı her hâlin muvâfık, zâhir u bâtın,

Ânın için eylemiş nâmın 'Muhammed' Hâlîk-ı erzân.

'Kemal Oğlu' idi fi'z-zât kemâlâta olup mir'ât,

²³ Geredelî, *İslâmın Nurları Cennetin Anahtarı*, 236.

²⁴ Mağfûr kelimesinin ebced hesabı şöyledir: م=40+غ=1000+ف=80+و=6+ر=200=1326

²⁵ Osmanlının son dönemi ile Cumhuriyetin ilk yıllarında Rûmî takvim kullanılmıştır. Muhammed Emin Geredeî, Rûmî takvim kullanıldığı dönemde vefat etmiştir.

²⁶ Nâr-ı firkat, kelime manası ayrılık ateşi. Cümle manası ise yansın gönlüm ayrılık ateşi ile yansın.

²⁷ Çünkü Hak dostu olan kişi dünyadan gitti.

²⁸ Âh-ı hasret, kelime manası hasret acısı. Cümle manası ise bundan dolayı hasret acısıyla ah edip ağla.

²⁹ Geredeli, *Fâtiha Sûresinden İnciler*, 7.

Emânâtta kavî âyât ‘Emîn’ mahlası ona şâyân.

*İşitti cân sadâ-yı Hak, iriştî hem safâ vü zevk,
‘Ulu etti visâle şevk, huzûra eyledi tayerân.
Bin üç yüz yirmi sâlinde dahi sekiz hilâlinde,
Ehad günün zevâlinde firâkin eyledi î‘lân.
Rabî‘ü’l-evvele ey cân olup yirmi iki ol’an,³⁰
Vedâ‘ olsun dedi ol hân cihâna ‘ârif-i sırdan.*

Bu şiir meâlen şöyle ifade edilmektedir:

Zâhir ve bâtın her hâli Allah Resûlüne uyar.

Bu sebeple kolayca her şeyi yaratan, onun ismini Muhammed koymuş

Zatında Kemal oğlu olduğundan kemâlâta oldu ayna.

Emânetler hususunda bulunmaz örnek olduğundan “Emin” mahlası ona layıktır.

Can, Hakk’ın çağrısını duyup zevk ü safâya erdi.

Allah’a kavuşma şevk ve arzusu, onu yücelterek hızla huzura yükseltti.

1320 yılına yaklaşık sekiz ilave ile

Pazar gününün öğle vaktinde dünyadan ayrıldığını ilan etti.

Ey cân, o vakit Rebiulevvelin 22’si idi.

O yüce kişi, sırrı bilerek cihâna veda olsun dedi.

Torunu Habibullah Üstün’ün³¹ şiiri ise şudur:

Sünneti ihyâ eyleyen izzet bulur, mahmûd olur.

Her nevi devlet bulanlar dâimâ mahsûd olur.

³⁰ Bu mısralarda verilen bilgiler, hicrî takvime göredir.

³¹ Habibullah Üstün, 01.04.1926 senesinde Gerede’de dünyaya gelmiştir. Mehmet Habibullah Üstün, babası Kemaleddin Efendi’nin ilk öğrencilerindendir. Üstün, ilkokulu Gerede’de tamamlamış ve ilkokulla beraber başladığı dinî tahsilini ilkokuldan sonra da sürdürmüştür. Babasından, Arapçayla birlikte dinî bilgiler edinmiş ve bu esnada da hafızlık ile ilgilenmiştir. Askerlik görevini ifa ettikten sonra Muharrem Efendi’nin kızı Mesrûre Hanım’la evlenmiş, altı çocuğu olmuştur. Tornacılık mesleğiyle haşır neşir olan Üstün, ek olarak da vaizlik, mermercilik, demircilik mesleklerini icra etmiştir. Ayrıca 1961 senesinde nihâyet isminin verildiği, hepsi yerli malı olan araba da yapmıştır. Kendisi, 05.09.1984 yılında İstanbul’da Hakkın rahmetine kavuşmuştur. Bolu’nun Gerede beldesindeki Çoğullu köyü aile kabristanlığına, baba ve dedesinin yanına defnedilmiştir. bk. EminEvim, “Eminevim, Eminotomotiv, faizsiz ev alma”, <http://www.hagev.org/> (Erişim 18 Kasım 2023).

Ey benim ceddin, sen ilmin ile pâydârsın.³²
Şânına ta'n eyleyenler mahvolur, nâbûd³³ olur.
Okuyan âsârını mutlak ki feyzinden alır.
Yâd eder zikr-i cemîlin, nâmınız bâkî kalır.
Kendine hil'at edindin hilye-i peygamberi,
Dâimâ feyz-i ilâhî ondan alınır.
Rabbenâ, senden dilek bu, ilm-i nâfî ver bana.
İsm-i zâtın virdim oldun dâimâ vechim sana
Merkad-ı toprağını kıldın şifâ sen ceddimin.
Yevm-i mahşer izn-i şefâatle ikrâm et âna.³⁴

Bu şiir meâlen şöyle ifade edilmektedir:

Sünneti yaşatanlar şeref bulur, övülür.

Ne olursa olsun güzel bir nimete ulaşanlar hasede maruz kalır.

Ey dedeciğim! Sen ölmüş olsan da ilminle hâlâ yaşıyorsun.

Şahsiyetini eleştirenler yok olur gider.

Eserlerini okuyan mutlaka senin feyzinden yararlanır.

Senin güzel anılarını hatırlar, şöhretin ebedi kalır.

Dedeciğim! Sen kendine peygamberin ahlakını ahlak edindin

Çünkü Allah'ın feyzi daima peygamber üzerinden alınır.

Ey Rabbimiz! Bana faydalı ilim vermeni diliyorum

Zatının ismi olan "Allah" lafzı sürekli dilimde, sana yöneldim

Sen dedemin kabrini aracı kıldın

Mahşer gününde ona şefaati izni de ver.

1.2. Eserleri

Geredelî, başta tefsir, fıkıh, yazın (edebiyat) ve nazım olmak üzere birçok ilme muttali olan çok boyutlu bir âlimdir. Onun kaleme almış olduğu eserler aşağıda inceleme konusu yapılmıştır.

³² Pây=ayak, dâr=tutan

³³ Yok olmak, perişan olmak.

³⁴ Geredeli, *Fâtiha Sûresinden İnciler*, 8.

1.2.1. *Risâle-i takvîmü's-sünnet*

Eserin bilinen diğer ismi, *Takvîmü's-sünne fî ıslâhi'l-hatâ-i fî cemî ı niyeteyn fî 'ameli vâhid'* dir. Dokuz varaktır. Hat türü nesih olup nesir türünde bir çalışmadır. Eserin sebep-i telif kısmında müellif, Ümmî Kemâl'e kadar olan kendi soyağacına yer vermektedir. Eserde kaza namazları, soru-cevap şeklinde yarı ilmihal yarı sohbet tarzında işlenmiş, âyet ve hadislerle de zenginleştirilmiştir.³⁵

Diyanet İşleri başkanı olan Mehmet Şerâfettin Yaltkaya, denetim için çıktığı yolculuk sırasında Polatlı'da Müftü Hasan Coşkun Efendiye bu risâleyi verip daha sonrasında ondan fikirlerini bildirmesini istemesi üzerine o da aşağıdaki takrîzi icra etmiştir.

Dört hadîsi usulünden aradım

Fukahânın sözlerini taradım.

İbn-i Nüceym ki yıldızcık oğlu

Alt üst etmiştir fıkıh u usûlü

İki emin çarpışır bir derede

Birisi Oflu Emin birisi Gerede

Güzel niyetlere mâ'tûf lafları

*Rahmet olsun dinde ihtilâfları*³⁶

1.2.2. *Hediiyetü'l-kabr*

Hediiyetü'l-kabr'in on üç baskısı yapılmıştır. Her bir baskıda bazı muhteva değişikliklerine gidilmiştir.

1. Basım:

Basım tarihi 1298'dir. Basımevi ve yerine ulaşamadık. Eser, Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. 184 sayfa olup matbudur. Eserde 'Akâid ve Kelâm konuları ele alınmıştır. Eserin kayıt numarası, 315533'tür.

2. Basım:

Eser, İstanbul'da 1302 tarihinde basılmıştır. Basımevi ve yerine ulaşamadık. Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Eserin kayıt numarası, 130831'dir. Eserde konu olarak Fıkıh ilmi / İslam dini ve İslam ilimleri ele alınmıştır.

3. Basım:

³⁵ Hacı Emin Efendi Geredeli, *Takvîmüssünnet* (Ankara: Nüve Matbaası, ts.), 250-259.

³⁶ Geredeli, *Takvîmüssünnet*, 264.

Eser, 1302 tarihinde İstanbul'da basılmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. 183 sayfa olup matbudur. Eserde Fıkıh ilmi / İslam dini ve İslam ilimleri işlenmiştir. Eserin kayıt numarası, 252548'dir.

4. Basım:

Basım tarihi 1302'dir. Araştırmalarımız nihâyetinde basımevi ve yerine ulaşamadık. Eser Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. 183 sayfa olup matbudur. Eserde mebd'e ve meâd konuları işlenmiştir. Eserin kayıt numarası, 261312'dir.

5. Basım:

Eser, İbrâhim Efendi Matbaası'nda 1318 tarihinde İstanbul'da basılmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. 168 sayfa olup matbudur. Eserde Fıkıh ilmi / İslam dini ve İslam ilimleri konuları işlenmiştir. Eserin kayıt numarası, 213404'tür.

6. Basım:

Eser, Hulusi Efendi Matbaası'nda hicrî 1318 tarihinde basılmıştır. Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü'nde bulunmaktadır. Küçük boy 168 sayfa olup matbudur. Eserin kayıt numarası, 56400'dür. Eserde Din, İslam Dini / Fıkıh ve fıkıh ilmi, Yargılama ve ceza hukuku (ukûbât), kazâ ve şahâdet konuları işlenmiştir.

7. Basım:

İbrahim Efendi Matbaası'nda hicrî 1318 tarihinde İstanbul'da basılmıştır. Eser, Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. 168 sayfa olup matbudur. Eserde Fıkıh ilmi / İslam dini ve İslam ilimleri işlenmiştir. Eserin kayıt numarası, 248883'tür.

8. Basım:

Eser, 1318 tarihinde basılmıştır. Basımevi ve yerine ulaşamadık. Eser, Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. 168 sayfa olup matbudur. Eserde Fıkıh ilmi / İslam dini ve İslam ilimleri konuları ele alınmıştır. Eserin kayıt numarası, 383833'tür.

9. Basım:

Eser, Hulusi Efendi Matbaası'nda 1318 tarihinde İstanbul'da basılmıştır. Sivas Ziya Bey Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. 168 sayfa olup matbudur. Eserin kayıt numarası, 532885'tir.

10. Basım:

Eser, İbrahim Efendi Matbaası'nda basılmıştır. Fakat basım yeri ve tarihine ulaşamadık. Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü'nde bulunmaktadır. Küçük boy 183 sayfa olup matbudur. Eserin kayıt numarası, 49071'dir. Eserde Din ve İslam Dini ele alınmıştır.

11. Basım:

Eser, Erzurum Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. 168 sayfa olup matbudur. Eserin kayıt numarası, 448883'tür.

12. Basım:

Eser, Bursa İnebey Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. 183 sayfa olup matbudur. Eserin kayıt numarası, 12853'tür.

13. Basım:

Eser, İbrahim Efendi Matbaası'nda 1318 H./1901 tarihinde İstanbul'da basılmıştır. Eser, Millet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. 168 sayfa olup matbudur. Eserin kayıt numarası, 397327'dir. Eserde İslam Dini, ölüm kıyamet ve ahiret konuları ele alınmıştır.³⁷

1.2.3. *Envâru'l-İslâm miftâhu dâri's-selâm (İslâmın Nurları Cennetin Anahtarı)*

Envâru'l-İslâm miftâhu dâri's-selâm adlı eser, *İslâmın Nurları Cennetin Anahtarı* ismiyle de basılmıştır. Bu kitapta îmân ve namaz gibi ilmihâl konuları ele alınmıştır.

1.2.4. *Hacı Emin Efendi Dîvânı Yâdigâr-ı Ahbâb*

Bu Dîvân, Hidayet Zertürk tarafından sadeleştirilerek 2009 tarihinde basılmıştır. Bu eserde tasavvufla ilgili şiirlere yer verilmiştir. Nefs-i emmâre, genel öğütler, dünyanın değersizliği, Allah'a yakarış şiirlerde ele alınan bazı konu başlıklarıdır.

Bu eserin sonunda Dîvân'ın Osmanlıca orijinali de bulunmaktadır.³⁸

1.2.5. *Cevâhiru'l-Fâtihati's-Şerîfe*

Bu eser bizim tez konumuzun temelini teşkil etmektedir. Bu eserin yazma nüshası tespit edilememiştir. Ancak Dersaadet Yayınevi tarafından yapılmış baskısı bulunmuştur. Transkriptli neşri yapılmadığı için biz de bu baskı üzerinden transkripsiyon ve edisyon kritiğini yaptık. Bu eser, Hidâyet Zertürk tarafından sadeleştirilerek 2008 tarihinde yayımlanmıştır.³⁹ Tezimizde bu esere yönelik detaylı bilgi vereceğimiz için burada yer vermeye gerek görmedik.

³⁷ Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (TYEKB), *Yazma Eserler Portalı*, 2024.

³⁸ Hacı Emin Efendi Geredelî, *Hacı Emin Efendi Divanı Yâdigâr-ı Ahbâb*, thk. Hidâyet Zertürk (İstanbul: Karmat Matbaası, 2009), 17-228.

³⁹ Murad Kaya, "XIX ve XX. Asırda Osmanlı'da Mutasavvıf Müfessirler", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/29 (2012), 65-66.

İKİNCİ BÖLÜM:

HACI MUHAMMED EMİN GEREDEVÎ'NİN “CEVÂHİRÜ'L-FÂTİHATİ'Ş-ŞERİFE” ADLI ESERİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER VE ESERİN TAHLİLİ

2.1. Eser Hakkında Genel Bilgiler

Bu başlık altında eserin adı, kayıtlı bulunduğu yer ve fizikî özellikleri hakkında bilgiler verilmiştir.

2.1.1. Eserin Adı ve Kayıtlı Bulunduğu Yer

Eserin adı “Cevâhiru'l-Fâtihati'ş-Şerîfe”dir. Bu eserin el yazması tespit edilemediğinden 1329/1911 tarihli Dersaadet Yayınevinin Kanaat Matbaasında basılan Osmanlıca nüshası esas alınmıştır.

2.1.2. Eserin Fizikî Özellikleri

Eser, otuz sayfadır. Eser, yazı şekli olarak nesih hattıyla basılmış olup yazısı oldukça okunaklıdır. Eserde oldukça az yazım hatası yapılmıştır. Harekesiz olarak kaleme alınan eserde noktalı harflerin ekseriyetle anlaşılır ve belirgin olması, okumada kolaylık sağlamaktadır.

2.1.3. Eserin Temel Kaynakları

Eserinde yer yer âyetlerden istifade eden Geredevî, âyetleri, hangi sûrenin kaçınıcı âyeti olduğunu belirtmeden kullanmıştır. Ayrıca tefsirinin bazı yerlerinde, kaynaklarını açıkça zikretmeden hadislere de başvurmuştur. Sonuç olarak bu eserde sadece âyet ve hadisler kullanılmış, bunun dışında herhangi bir kaynaktan söz edilmemiştir.

Müellif, her ne kadar herhangi bir kaynaktan söz etmemiş olsa da verdiği bilgilerin, geçmişteki başta Beyzâvî, Râzî ve Keşşâf gibi tefsirlerden mülhem olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim eserde var olan bilgilerin benzerlerini Keşşâf, Râzî ve Beyzâvî gibi tefsirlerde serpiştirilmiş halde bulmak mümkündür.

2.2. Eserin Yazılış Gayesi, Üslûbu ve Yöntemi

Bu başlık altında eserin yazılış gayesi, üslûbu, te'lif yöntemi ve eserin muhtevasına dair çeşitli konulara yer verilmiştir.

2.2.1. Eserin Yazılış Gayesi ve Üslûbu

Müellif Fâtîha sûresinin temel anlamlarını, âlimlerin ifadeleri doğrultusunda halka nasihat ve öğüt verme amacıyla avamın anlayacağı dilde basit ve vaaz üslubu ile yazmayı hedeflemiştir. Bunun için de geçmişteki tefsir kaynaklarını özetleyerek bunları anlaşılır bir dille sunmayı amaçlamıştır.

Her ne kadar eserin dili günümüz açısından zor anlaşılıyor olsa da yazıldığı dönem itibarı ile oldukça sade ve anlaşılır kabul edilmektedir.

2.2.2. Te'lif Yöntemi

Müellif eserde sadece Fâtiha sûresini ele almıştır. Bunu yaparken yukarıda söz konusu edilen Keşşâf, Beyzâvî ve Râzî gibi tefsirlerin bilgisine başvurarak kelimelerin gramer yapılarını incelemiştir. Bu kelimelerin kendi dönemindeki güncel anlamlarına vurgu yapmıştır. Bütün bunları yaparken halkın anlayabileceği bir dili kullanmayı tercih etmiştir. Bunun yanında müellif âyeti âyetle, âyeti hadisle tefsir etme yöntemine zaman zaman başvurmuştur.

2.3. Eserde Ele Alınan Temel Konular

Bu başlık altında Fâtiha sûresi tefsiri çerçevesinde işlenen konular tahlil edilmiştir. Eseri incelediğimizde müellifin şu kadar konuyu işlediği görülmüştür.

2.3.1. Hamd Etmenin Gerekliliği

Müfessir hamd cümlesinde hamdin gerekliği sonucuna şu üç şekilde ulaşmaktadır:

1. Fâtiha sûresinde Allah'ın sıfatlarını peş peşe zikretmesi, mü'minin Allah'ın sıfatlarını tefekkür edip O'na hamdetmesi gerektiğine ve bu sıfatların onu hamde ulaştıracağına delâlet eder. Dolayısıyla bu durum, böylesi sıfatlara sahip bir varlığa hamdedilmesi gerektiği sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

2. Rahmân ve rahîm sıfatları, Yüce Allah'ın sonsuz nimetlerine delalet eder. Bu nimetler ise nimetleri verene hamdetmenin gerekliğini ortaya koyar.⁴⁰

Rahmân; görülebilecek büyük nimetleri bahşeden, rahîm ise bizim fark edemeyeceğimiz, değersiz gördüğümüz nimetleri bile bize sunan, dolayısıyla büyük küçük tüm nimetleri veren anlamını taşımaktadır. Her ikisi de bu dünyaya hitap etmektedir. Çünkü Kur'ân ahirete değil dünyaya hitap eder. Allah'ın rahmet etmesi lütuf bahşetmesi demektir. Allah'ın gazabı ise mecâzî azâbını ifade eder. Müellif, burada istiâre⁴¹ sanatına başvurarak, rahmeti nimet manasında, gazabı ise azap manasında ele almaktadır. Müellif, Mâturidi ve Eşarî çizgisini takip ederek Selefiler gibi rahmân ve rahîm'e hakikî mana vermeyip, nimetleri bahşeden manasını

⁴⁰ Geredelî, *Fâtiha Sûresinden İnciler*, 26.

⁴¹ İstiâre, sözlükte “ödünc istemek, ödünç almak” anlamına gelen *istiâreyi* belâgat âlimleri, “bir kelime ya da terkinin, teşbihe ziyade ve yorum gücü katmak için benzeşme alakasıyla ve bir karîneye istinaden hakiki anlamı haricinde kullanılması” şeklinde tarif etmişlerdir. Câhiz ve Abdülkâhir el-Cürcânî gibi âlimler benzeşme ilgisi sebebiyle istiâreyi bir teşbih türü olarak kabul ederken Fahreddin er-Râzî, Sekkâkî ve daha sonra gelenler onu bir mecaz türü olarak görmüşlerdir. bk. İsmail Durmuş - İskender Pala, “İstiâre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/315-318; Muhittin Eliaçık, “Belâgat Kitaplarında İstiârenin Tarif ve Tasnifi”, (2015), 7-30.

vermiştir.⁴² Beyzâvî de mecâz-ı mürsel sanatı tarikiyle rahman ve rahîmin “nimet veren ve ihsanda bulunan” anlamlarını benimsemiştir.⁴³

3. Fâtiha sûresinde “âlemler” kelimesi mahlûkâtı ifade eder. Mahlûkât ise bir yaratıcıyı gerektirir, dolaylı olarak Allah’ın varlığına delalet eder.

Müellif, buradaki “Rab” kelimesinden Allah’ın istediği her şeyi dilediği gibi yaratma anlamına delâlet ettiği sonucunu çıkarmaktadır. Elmalılı Hamdi Yazır ise “Rab” kelimesinin yalnız mürebbi müradifi değil,⁴⁴ aynı zamanda üstün gelme, tasarrufta bulunma, ihsanda bulunma, terhib ve taltif gibi eğitim için gerekli olan kusursuz bir terbiye edici anlamında kullanıldığını ifade etmiştir.⁴⁵

Müellif, ﴿رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ diyerek bu âlemde hamdedilebilecek ve buna en layık varlığın O olduğuna da vurgu yapmaktadır. ﴿رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ cümlesi, Allah’ın sıfatıdır. Allah’ın kendisini bu şekilde vasıflandırması, O’nun bütün yarattıklarını koruyup kolladığının göstergesidir.⁴⁶ Matürîdî, “Rabbi’l-âlemin” tamlamasında Allah’ın bütün âlemlerin Rabbi olduğunun beyan edilişi vardır diye açıklama getirir.⁴⁷

2.3.2. Hamdetmek Nedir ve Nasıl Gerçekleşir?

Bu başlık altında müellife göre hamdin anlamı ve nasıl yapılacağına dair bilgiler ele alınmıştır.

2.3.2.1. Müellife Göre Hamdetme Nedir?

Müellif, Fâtiha sûresine âdetâ bir fıkıhçı gözüyle bakıp âyetlerden hüküm çıkarmaktadır.

Hamd, bir varlığın kendi tercihiyle verdiği nimete karşı yapılan bir medh-ü senâdır. Bu medh-ü senâ kalp, dil ve diğer organlarla gerçekleşir. Yoksa karşısındakinin hak etmesi sebebi ile bir nimetin verilmesine karşı yapılan medh-ü senâ’ya hamd denmez.

Müellife göre hamd, sadece dil ile yapılmaz; hamd hem kalp hem dil hem beden ile yapılan tüm övgüleri içine alan bir tâbirdir.⁴⁸ Bu açıklama müellifin, bu konuda Zemahşerî’den

⁴² Hamdi Gündoğar, “İmam Matürîdî ve Fahreddin er-Razi’de Fatiha Suresinin Tefsiri”, *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2017), 17; Harun Abacı, “Osmanlı Tefsir Geleneğinde İstiârenin Etki Alanı -Âlûsî Tefsiri Örneği-”, *Osmanlı’da İlm-i Tefsir*, (2019), 393-419.

⁴³ Nâşîrüddîn Ebû Şa’îd Abdullâh b. Ömer Beyzâvî, *Envârü’l-tenzîl ve esrârü’l-te’vîl*, thk. Muḥammed ‘Abdurrahman el-Mar’aşlî (Beyrut: Darü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2003), 1/7.

⁴⁴ M. Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili* (İstanbul: Yenda Yayın, ts.), 1/75.

⁴⁵ Ahmet Abay, “Fatiha Suresi ve Şahsiyet İnşası”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2016), 109.

⁴⁶ A. Cüneyt Eren- İbrahim Uludaş, “Kıraat Farklılıklarının Fâtiha Sûresinin Yorumlanmasındaki Rolü”, *Turkish Studies*, (Ankara 2014), 631.

⁴⁷ Gündoğar, “İmam Matürîdî ve Fahreddin er-Razi’de Fatiha Suresinin Tefsiri”, 16.

⁴⁸ Hacı Muhammed Emîn Geredeî, *Cevâhiru’l-Fâtihati’ş-Şerîfe* (İstanbul: Dersââdet Kanaat Matbaası, 1329), 7-8.

ayrıldığını göstermektedir. Çünkü Zemahşerî, hamd ile medhin kardeş olduklarını belirtir ve manalarının ise nimet vb. güzel şeylere övgü dolu sözlerle nida etmek olduğunu söyler. O hamdin, şükürün bir bölümü olduğunu ifade edip, hamdi dil ile sınırlandırmaktadır. Zemahşerî, hamdi sadece nimete tahsis etmesine karşın, dil ve diğer organları ise şükre tahsis etmektedir.⁴⁹ Râzî ise kapsamı genişletip, kalbin tefekkürünün bir hamd olduğunu, Allah'a ta'zimin de bir hamd olduğunu yani hamdin sadece dil ile yapılmayıp, kalp ve beden ile de yapıldığını ifade eder.⁵⁰ Bu durumda Cenâb-ı Hakk'ın esmâ-i ilâhiyesinde O'na karşı ta'zim duyulması da bir hamddir. Görüldüğü üzere burada müellif, Râzî'nin çizgisine tabi olmaktadır.

2.3.2.2. Hamdetme Nasıl Meydana Gelir ve Böyle Bir Vazife Nasıl Yerine Getirilir?

Hamdetmek üç şey ile meydana gelir. Bunlar kalp, dil ve diğer organlardır.

Hamdetmenin kalp ile meydana gelmesi, kulun, Yüce Allah'ın güzel sıfatlara sahip olduğunun bilincinde olmasıdır.

Dil ile hamdetmek; kulun Allah'ın sıfatlarına delâlet eden kelimeleri, adaba uygun bir şekilde zikretmesidir.

Diğer organların hamdetmesi; Allah'ın sıfatlarına işaret eden fiil ve tavırları yerine getirmektir.⁵¹

Müfessir, diğer organlarla hamdetmeyi tasavvufî bakış açısıyla ele alarak Râzî ve Beyzâvî gibi önceki müfessirlerden farklı bir anlam vermektedir. Nitekim söz konusu müfessirlere göre diğer organlar ile hamdetmek ibadet ve kulluk etmek anlamında iken, bizim müfessirimize göre bu Allah'ın sıfatlarının kulun üzerine tecelli etmesidir yani Allah'ın ahlâkıyla bezenmesidir. Bu anlayışla müfessir, tasavvufî düşünceye yakın durmaktadır.

Allah'ın ahlâkıyla bezenmek, tasavvufî anlayışta önemli bir yere sahiptir. Zira Yaratıcı ile kul arasındaki münasebet, ahlâkî bir ilişkiye dayanmaktadır. Sadreddin Konevî,⁵² Yüce Allah'ın sıfatlarıyla donanıp, isimlerinden ilham almayı, Allah'ın ahlâkıyla ahlaklanmak olarak tarif etmiştir. İnsanlara güzel muamelede bulunup, şefkat göstererek lütufta bulunmak,

⁴⁹ Cârullah Ebû'l-Kâsım Muhammed Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an haqâ'iki gavâmizi 't-tenzîl ve 'uyûni 'l-eqâvîl fî vücûhi 't-te 'vîl*, ed. Murat Sülün (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 1/78-80.

⁵⁰ Fahreddin Muhammed b. Ömer Râzî, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtihi 'l-gayb*, çev. Suat Yıldırım (İstanbul: Huzur Yayınevi, ts.), 1/318.

⁵¹ Geredelî, *Fâtîha Sûresinden İnciler*, 27.

⁵² Sadreddin Konevî, Genel görüşe göre 606 senesinde Malatya'da doğdu. Babası Mecdüddin İshak, değerli bir mutasavvıf ve âlim olmakla beraber Anadolu Selçuklu Devleti'nde ileri düzey bir yöneticiydi. Validesinin, Selçuklu sarayından olduğu rivâyet edilir. Konevî, ailesinin imkânlarından faydalanarak dönemin önemli müderrislerinden ders aldı. Aynı zamanda felsefî ilimler alanında da eğitim aldı. Babasından geriye kalan miras, müderris ve mutasavvıflara olan yakınlığıydı. Bu ilişkiler, Konevî'nin hayatı üzerinde etkili olmuştur. bk. Ekrem Demirli, "Sadreddin Konevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/420-425.

insanların sırat-ı müstakîme yönelmelerini sağlamak, Allah'ın yasakladığı şeylere karşı uyarıda bulunup, helal kıldığı şeylere davet etmeyi şiar edinmek, Allah'ın ahlâkıyla ahlaklanmak bağlamında ele alınır. Sadreddin Konevî ve Sûfiler⁵³ bu konuda şu hadîsi temel almaktadırlar. “Bana yaklaşanlar, kendilerine farz kıldığım ibadetlerin edasında olduğu kadar hiçbir şeyle bana yaklaşamazlar. Gerçekten bir kul bana nafilelerle de yaklaşır. Öyle ki sonunda ben onu severim. Ben onu sevince de onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli ve yürüyen ayağı olurum. Artık kul benimle işitir, benimle görür, benimle konuşur, benimle tutar ve benimle yürür.” Bundan mütevellid Allah'ın pek çok isimleri mevcuttur. Bu isimler, ahlâkî otoritenin tesisi bakımından önem arz etmektedir.

Allah'ın isimlerinden olan rahmet ve gazabı ele aldığımızda rahmet ismi, merhametli olmak ve bağışlamak manalarına gelmektedir. Bu isim bize şefkatte sınır tanımamayı ve yaratılanlara yumuşak muamele etmeyi öğretir.

Gazap ismi, hak ve hakikati müdafaa etmek, zulme karşı asla ödün vermemek ve intikam almak manalarına gelmektedir. Gazap ismi bize, zülüm ve adaletsizliğe boyun bükmemeyi, mazlum ve aciz insanları korumayı öğretir.

Tasavvufî düşüncesinin amacı insanları üstün bir ahlâka kavuşturmaktır. Üstün ahlak kavramı tasavvufta, Allah'ın ahlâkıyla ahlaklanmaya karşılık gelir. Bu da “tahalluk” terimiyle ifade edilir. Tahalluk; Yaratıcının isim ve sıfatlarının kendisinde zuhur etmesi için kulun efor sarfetmesidir. Bizim ahlâkî olgunluğa erişmemiz yalnız Allah'ın isimleriyle donanmakla mümkündür. İnsanın dünyadaki görevi, güzel ahlâkıyla Allah'a yakınlaşmayı hedef edinmektir. Bu kurbîyet, Allah'ın sıfatlarını kendisine model aldığı ölçüde kemâle erer. O'nun isimlerine hareketleriyle benzemeye çalışmak, ahlâkî olgunluğa nail olmayı ifade eder.⁵⁴

İnsan, Allah'ın kendisine bahşettiği irade sıfatıyla iyi şeyler diler; kudret sıfatını yararlı işleri yerine getirmede kullanırsa, ilim sıfatıyla hayırlı ilim öğrenir; Allah'ın yarattıklarına merhametle muamele ederse, velhasıl kendisinde var olan bu sıfatlar ve duygular âlemini, Allah'ın rızası doğrultusunda kullanırsa, Allah'ın ahlâkıyla ahlaklanmış olur.⁵⁵

Kul, zikrettiğimiz kalp, dil ve diğer organlardan her birini, üstüne düşen vazife doğrultusunda İslâm'a uygun bir şekilde hareket ettiğinde Allah'a hamdetmiş olur. Sadece lisan ile hamd-ı senâda bulunmak, hamdetme ve şükür olgusunu ifade etmez. Buna göre kul,

⁵³ Tasavvufta nefis mücâhadesi verip bu mücâhede nihâyet seviyeye ulaşanlara sûfî denilmektedir. bk. Reşat Öngören, “Sûfî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/471-472.

⁵⁴ Salahuddin Auobe, *Sadreddin Konevî'de Bilgi, Varlık ve Ahlâk* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2017), 47-49.

⁵⁵ Alaaddin Başar, “Allah'ın ahlâkıyla ahlaklanmak ne demektir?”, *Sorularla İslamiyet* (Erişim 15 Ocak 2024).

hamdetme vazifesini ifa ederken, kendisiyle hasıl olduğu üç temel ilkeyi de dikkate alması gerekir. Bunlardan birini yapmadığında hamdetme meydana gelmeyeceği gibi onun üzerinde borç olarak kalır.⁵⁶ Bu durumda vacip terkedilmiş olur, vacibin terki isyan olması hasebiyle günaha girilmiş olur.⁵⁷

2.3.3. İltifat Sanatı

Sözlükte “insanın yüzünü etrafa çevirmesi” anlamına gelen iltifat kelimesi, Kur’ân-ı Kerîm’de de bu manada kullanılmaktadır. Belâgat âlimlerinin anlama güzellik veren edebî sanatlardan saydığı iltifat ise bir beyitte veya kısa bir sözde beklenmedik şekilde şahıs, zaman ve üslûp bakımından değişiklikler meydana getirmektir. Bu değişikliklerin amacı, monotonluğu kırarak muhatabın ilgisini uyandırmak ve konunun önemine dikkat çekmektir. Zemahşerî, Kur’ân’ın hitap şekillerinden kabul ettiği ve “*televvün hitabı*” adını da koyduğu iltifat sanatına farklı âyetlerin tefsiri sebebiyle temasta bulunmuştur. İltifatın meânî, beyân ve bedî’ ilimleriyle alakasına dikkat çeken Sekkâkî,⁵⁸ Araplar’ın konuklarına farklı yemekler sunmaktan hoşlandıkları gibi muhataplarına kelimeleri farklı ifadelerle ifade etme alışkanlığına da sahip olduklarını, Kur’an’da pek çok ince iltifat misali bulunduğunu, bunları sadece mahir ediplerin anlayabileceğini söyler.⁵⁹

Müfessirler, özellikle Zemahşerî, Fâtîha sûresinde bir iltifat sanatı olduğundan bahsetmektedir.⁶⁰ ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ﴾ ayetinde Yüce Allah’ın sıfatlarından söz edilirken gâib sîgası kullanılırken, ibadet kısmı olan ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾ âyetine gelince birden muhatap sîgasına dönülerek gâipten muhataba bir geçiş yapılmıştır. Bu değişikliğin nedeni, Allah’a yapılan sözlü ve fiilî taat çeşitlerini kendinde toplayan, aynı zamanda saygı söylemi olan ibadetin şanına tâzim ve ehemmiyetine dikkat çekmektir. Yalnız sözlü tâzim olan hamdin mertebesi ibadetin derecesinden az olduğu için hamdin anlatımında üçüncü şahıs ve hikâye üslûbuyla yetinilmiştir. Dua ve talepte kavuşmaya sebep olan ibadetin ardından gelen yardım ve hidâyet talebinin gıyaben değil, hitaben yapılması münasip olduğu için onlarda da hitap üslûbu devam

⁵⁶ Geredevî, *Cevâhiru'l-Fâtihati's-Serife*, 8.

⁵⁷ Geredelî, *Fâtîha Sûresinden İnciler*, 27.

⁵⁸ Sekkâkî, 554 veya 555 senesinde Türk ailesinin çocuğu olarak Hârizm’de dünyaya geldi. Metal işleme sanatıyla bir dönem iştigal ettiğinden “Sekkâkî” nisbesiyle anılmıştır. Moğol saldırılarının karışık zamanlarında yaşamış olduğundan kendisi hakkındaki bilgiler netlik kazanmamıştır. bk. İsmail Durmuş, “Sekkâkî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/332-334.

⁵⁹ İsmail Durmuş, “İltifât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/152-153.

⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/88.

ettirilmiştir.⁶¹ Müellif de müfessirlerin izinden gidip iltifat sanatından söz ederek anlamı ona göre vermektedir.

2.3.4. Yalnızca Allah’a İbadet

﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾ “Ancak sana ibadet ederiz” cümlesinde hasr⁶² sanatı vardır. Müellif, bu kasır sanatının anlama yansımalarını şu şekilde ifade etmektedir:

1. Samimi mü’min, ibâdet yaparken, huşû içinde olup gafletten uzak olmalıdır.⁶³ Zira huşû, ibadetin özüdür. Kur’ân, hadisler ve İslam âlimlerinin bu konu hakkındaki ifadeleri, huzur barındırmayan ibadetin değer taşımadığı yönündedir.⁶⁴

Burada “iyyâke”, “yalnız sana” ifadesi, Allah dışındaki her şeyden soyutlanmayı ifade ettiği için müellif, gafletten uzak olunacağı anlamını çıkarmaktadır.

2. Ahiret yolcusu olan mü’min, ibadetini ifa ederken Allah’ı gözüyle görürcesine ibadet ederek, onun gayrıyla kalbinden çıkarır ve yalnız O’nun huzurunda bulunur.

Müellif, burada muhatap zamirinin kullanılmasından adeta Cenâb-ı Hakkın karşısındaymış gibi onu görüyormuşçasına ibadet edilmesi gerektiği anlamını çıkarmaktadır. Çünkü muhatap zamiri, karşısında olmayı ve gözle görmeye işaret etmektedir.

Müfessir Fâtîha sûresini daha çok işârî tefsir bağlamında ele almıştır. Burada Allah’ı görüyormuşçasına diyerek ihsana vurgu yapmış gafletten uzak olunması ve masiva kavramlarını kullanmıştır.

İhsan, Allah’a kulluk addedilen her görevi güzel bir şekilde, önem atfederek, hakkıyla yerine getirmektir. Tasavvufta ise salikin ilk makamını ifade eder. Kul, ibadetinde ve yaratıcıya karşı olan görevlerinde Allah’ın kudreti ile her şeyi gördüğüne inanırsa bu makama ulaşmış olur. Kul, Allah’ın lütufları karşısında nasıl hareket etmesi gerektiği bilincine varıyor. O’na layık olmak amacıyla gayret ediyor, gözlendiğini biliyor, hâl ve hareketlerini ona göre

⁶¹ Mehmed Vehbi, *Hulâsat’ül beyân fî tefsîri’l Kur’ân* (İstanbul: Mü’min Çevik ve Ort. Koll.Şti., ts.), 1/24.

⁶² Hasr, sözlükte “kuşatmak, kısaltmak, daraltmak, sıkıştırmak, hapsedmek, menetmek” gibi manalara gelen hasr lafzı belâgat açısından bir îcâz ve te’kid türü addedilir. Edebiyat terimi olarak ise hasr, bir söylem içinde bir lafız ya da lafızlar grubunun başka bir lafız ya da lafızlar kümesine hususî bir sebeple tahsis edilmesini ve yalnız onu izhar etmesini ifade eder. Belâgat kitaplarında bu ifadeye hasr ya da kasr denilmekle beraber bu lafızların yerine ihtisas ve tahsis ifadelerinin kullanıldığı da görülür. bk. İsmail Durmuş, “Hasr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/392-393; Ebû Bekr Abdülkâhîr b. Abdurrahmân b. Muhammed Abdülkâhîr el-Cürcânî, *Delâ’ilü’l-i’câz* (Kahire: Dârü’l-Medenî, 1992), 110,121,126; Ebû Ya’kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebû Bekr Sekkâkî, *Miftâhu’l-’ulûm* (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-’İlmiyye, 1987), 233,288-301; Ebû’l-Me’âlî Celâlüddîn el-Haîfî Muhammed b. Abdurrahmân Kazvînî, *el-Îzâh fî ’ulûmi’l-belâga el-me’ânî ve’l-beyân ve’l-bedî* (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-’İlmiyye, 2003), 21-47; Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 1/99.

⁶³ Vehbi, *Hulâsat’ül beyân*, 1/23.

⁶⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 1/100.

düzenliyor. Böylece salik ihsan derecesine vasıl olduktan sonra bütün olumsuzluklardan arınmış bir halde Cenab'ı-Hakk'ın saltanatının muhteşemliğini izlemeye başlıyor. Bu anlayış da Cibrîl hadisine itimat ederek oluşturmuştur. Cibrîl'in "İhsan nedir?" sorusuna Hz. Muhammed (a.s.), "...Allah'ı görüyormuşsun gibi ibadet etmendir. Her ne kadar sen O'nu görmesen de O, seni görür..."⁶⁵ cevabını vermiştir. Görüldüğü üzere ihsan kelimesi burada fizikî manada dikey bir yükseliş ile kazanılan manevî merhale şeklinde anlaşılmıştır.⁶⁶

3. Muvahhid olan mü'mine, yukarıda izah edilen iki mertebeyi elde etmesi vacip olur. Yani, bunlara ulaştıran ilim ve amelin yollarını öğrenip sebeplerine sarılmak gerekmektedir. Bu anlam çerçevesinde müellif şu âyeti zikretmektedir;

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا ءَامِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهِ ءَ وَالْكِتَابِ الَّذِى نَزَّلَ عَلَى رَسُوْلِهِ ءَ وَالَّذِى اَنْزَلَ مِنْ قَبْلُ ءَ وَمَنْ

يَكْفُرْ بِاللّٰهِ وَمَلٰئِكَتِهِ ءَ وَكُتُبِهِ ءَ وَرُسُلِهِ ءَ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلٰلًا بَعِيْدًا﴾

"Ey îmân edenler! Allah'a, Peygamberine, Peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba îmân edin. Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve ahiret gününü inkâr ederse, derin bir sapıklığa düşmüş olur."⁶⁷

4. Hakikî mü'min, Allah'tan gayrıya hiçbir şekilde ibadet etmez. Ne hakikî anlamda ne de dış görünüşüyle olsun ibadet yalnızca Allah'a yapılır.

Anlaşıldığı üzere müellif cümledeki kasır sanatından ibadetin, yalnızca Allah'a tahsis edilmesi gerektiği sonucuna çıkmaktadır.

5. Gerçek mü'min, Allah'ı zikir ile meşgul olurken, gaflete düşmekten kaçınır, huşû içinde elinden gelen bütün gayretiyle O'na yönelir.⁶⁸

Dinimizde ibadet kavramı, Yaratıcı ile kul arasında var olan önemli bir ilişkiyi, hatta kulun görevini sembolize eder.⁶⁹ İbadetin nihaî mertebesi, Allah'a huşu ile boyun eğmektir.⁷⁰

Huşu, insanın kalbinde mevcut olan duyguları gün yüzüne çıkarmak amacıyla kullanılır. İtaat, saygı ve boyun eğme gibi birtakım manaları kendisinde barındıran huşu kelimesinin kökleri kalpte, tezahürü azalarda olmak suretiyle iki yönü bulunmaktadır. Bunlardan ilki, kalple

⁶⁵ Güldane Gündüzöz - Soner Gündüzöz, "Tasavvufta İhsan Teriminin Kavram Ağı Üzerine Analitik Bir Değerlendirme", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 2/56 (2021), 76.

⁶⁶ İhsan Kara, "Din Hizmetlerinde Kalite Bağlamında 'İhsan' Şuurunun Yeri ve Önemi", *Diyanet İlmi Dergi* 50/2 (2014), 135-136.

⁶⁷ en-Nisâ 4/136.

⁶⁸ Geredelî, *Fâtiha Sûresinden İnciler*, 28.

⁶⁹ Yusuf Çelik, "Kur'an'da İbadet", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (Erzurum 2014), 204.

⁷⁰ Çelik, "Kur'an'da İbadet", 207.

ilgili olan, Allah'ın büyüklüğü karşısında kişinin saygı ile edep halinde olmasıdır. Diğer ise bizzat içinde hissettiği saygı ve edebin organlara sirâyet edip vakur ve sükûnet halinin duruş ve hareketlerinde kendini göstermesidir.⁷¹

Huşu, korkudan çok sevgiye dayalı ve kalbin tatmin olması neticesinde meydana gelen saygıdır. Korkuda, mecburi itaat söz konusu iken, huşuda gönüllü itaat ve kabullenme vardır.⁷²

İnananların hürmet ve teslimiyet yaklaşımı ile zikri algılamaları ümit edilir. Müminlerin Allah'a hürmetleri ve vahiy karşısındaki teslimiyetleri, kalbindeki huşûnun yansıması olarak addedilir. Bununla birlikte ilahî buyruklara itaat hususundaki çabaları da bunun tezahürüdür. Nitekim ehl-i kitabın emirler ve nehiyler karşısındaki tutumları, kalplerinin katılaşması ve huşû barındırmaması sebebiyle olduğu ifade edilmektedir.⁷³

Mü'minün sûresinin

﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ ۝ الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ﴾

“Mü'minler, gerçekten kurtuluşa ermişlerdir. Onlar ki, namazlarında derin saygı içindedirler.”⁷⁴

Âyetlerine baktığımızda kurtuluşa erenlerin namaz kılanlar olduğundan ziyade, namazında huşu içinde olanların kastedildiği anlatılmaktadır. Dolayısıyla burada ibadet mekanik olarak yapılmaktan çıkarılmıştır. Tabi ki en önemlisi ibadeti şekli şartlarına uygun olarak yapmaktır fakat bunun içinin doldurulması ve ona mana derinliği kazandırılması için huşu burada öne çıkarılmış, bu yapılırken diğeri yok sayılmamıştır.

Maûn sûresinin

﴿فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ ۝ الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ﴾

“Yazıklar olsun o namaz kılanlara ki, onlar namazlarını ciddiye almazlar.”⁷⁵

Âyetlerinde, namaz kılanlara yazıklar olsun! Çünkü onlar kıldıkları namazdan gafildirler, bîhaberdirler kıldıkları namaz onlara fayda sağlamıyor, anlamında bir uyarı yapılmıştır.

⁷¹ Şener Mehmet, “Huşû”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/422-423.

⁷² A. Galip Gezgün, “Kur’ân’da Huşu Kelimesinin Semantik Analizi”, *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 2/4 (2000), 103.

⁷³ Ebru Yılmaz, *Kur’ân-ı Kerîm’de İman ve Küfür Bağlamında Kalbin Halleri* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2020), 47-48.

⁷⁴ el-Mü'minün 23/1-2

⁷⁵ el-Maûn 107/4-5

Normalde namaz, İslâm'ın en önemli rükularından bir tanesi olmasına rağmen tek başına şekil olarak yapılan namaz, burada da eleştirilmiştir.

6. O, dünya ve ahirete dair bir gaye taşımadan ibadet eder. Bilakis ibadeti, Allah'a kulluk vazifesi addeder ve O'na ulaşmaya vesile kılar.

Bu madde de ibadetlerde “hâlisân li-vechillâh sırrı” dediğimiz “yalnız Allah'a kulluk etmek ve yalnız Allah'tan karşılık beklemek” anlamı ön plana çıkarılmaktadır. Örneğin; farz namazlarda alenilik esastır, insanların görmelerinde herhangi bir sakınca yoktur. Fakat buna rağmen bunun ölçüsünü dikkate almayıp, insanları irite ederek ibadetin altını çizercesine hareket etmek kişiyi hâlisân li-vechillâh sırrının dışına sürükler.

7. Kişi, ibadeti mahza Allah'a yaklaştıran bir araç görür ve bunda başka bir üstünlük aramaz.

Altıncı maddede belirttiğimiz gibi hâlisân li-vechillâh mefhumunu dikkate alan kul, bu tür beklentilerden kaçınır. Çünkü bu tür beklentiler ibadetlere hâlel getirir. İbadeti yaparken özellikle rızâ-yı ilâhî hedeflenmelidir.

2.3.5. Yalnız Allah'tan Yardım Dileme

﴿وَاِيَّاكَ نَسْتَعِيْنُ﴾ “Yalnız senden yardım talep ederiz.” cümlesinden müellif şu anlamları çıkarmaktadır:

1. Mü'min, kendi kudretiyle değil, Allah'ın inâyeti ve başarılı kılmasıyla, ibadeti yerine getirdiğini bilmelidir.⁷⁶

2. İbadetin yapılışında, onun en uygun şekilde kabul edilip meydana gelmesinde; hatta dinî ve dünyevî işlerin hasıl olmasında, kendi gücümüze değil, bizzat Allah'ın yardımına dayanmalıyız.

Buradaki hasr sanatında insanın kendi kudretinin olmadığı, kulluk ve ibadette bile yalnızca Allah'ın yardımıyla bunları gerçekleştirebileceği ifade edilmektedir.

3. Her durum ve konumda ibadeti yerine getirirken, Allah'ın yüceliğini ve üstünlüğünü kulluğumuzu tefekkür ederek göstermeliyiz.

﴿وَاِيَّاكَ نَسْتَعِيْنُ﴾ cümlesi, yalnızca dil ile yapılan yardım istemeyi kastetmeyip, bununla beraber kalp ve şuur ile de yapılması gerektiğini, dolayısıyla bunun bir tefekküre işaret ettiğini göstermektedir. Müellifin tüm bunlardan ibadet sonucunu çıkarması, onun yardım isteme fiilinin mefulü bihinin ibadet olduğu görüşünü ortaya koymaktadır. Zira müfessirler, bu fiilin mefulü bihinin ne olduğu konusunda ihtilaf etmektedir. Bazıları bu fiilin mefulü bihini sadece

⁷⁶ Geredevî, *Cevâhiru'l-Fâtihati* 'ş-Şerîfe, 9.

ibadete tahsis ederken, bazıları umumî anlamda ele alıp tüm işlerde Allah'tan yardım istenilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Müellifin burada yaptığı açıklama ise bu fiilin mefulü bihinin ibadet olduğunu göstermektedir.

4. Kişi, ibadet ederken, kendini âbid ve züht kesiminden sayıp da onunla övünmez. İbadet yapması ile kendinin üstünlük elde ettiğini düşünmediği gibi kulluğa yakışmayan böylesi düşüncelerden uzak durarak kendisini bir hiç mesabesinde görür.⁷⁷

Kul, Allah'ın yardımını olmadan ibadet yapamadığı için ibadetin kendine ait olmadığını farkındadır. Kul Allah'tan yardım isteyerek ibadeti gerçekleştirdiğinden dolayı bununla övünmeye kalkışmaz. Çünkü kul, bu ibadeti yalnızca Allah'ın yaratmasıyla gerçekleştirmiş olduğunu, kendisinin bunda herhangi bir dahli ve kudreti bulunmadığını bilir.

5. İbadet ve diğer bütün fiillerde asıl yardım eden Yüce Allah'tır. Yani, bunların meydana gelmesi başkasının değil, bizzat Allah'ın yardımını sayesinde.

Müellif, bu cümlede yardım isteme fiilinin mefulünün umumî anlamda olduğunu sadece ibadet eylemini değil, diğer tüm işleri kapsadığını ortaya koymaktadır.

Bu fiil özel anlamda ibadeti, umumî anlamda ise tüm işleri kapsamaktadır. Müellif her iki anlama göre cümleyi tefsir etmektedir.

6. ﴿وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ den önce ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾'nün zikredilmesinin sebebi, Allah'tan yardım istemeden önce ona yaklaştıracak ibadet fiilleriyle meşgul olunması gerektiğine işaret etmektedir.

7. Kul, ibadetinde, kendisini üst mertebelere çıkmış görüp beğenmez ve gururlanmaz.⁷⁸ Çünkü bu ibadeti Allah'ın yardımını ile yaptığından dolayı, onda herhangi bir gurur, beğenme meydana getirmesi doğru olmaz.

2.3.5.1. Hangi Konularda Yardım İstenileceği Meselesi

﴿وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾

Müfessirler bu âyet hakkında fikir ayrılığı yaşamıştır. Hangi konuda yardım istenileceğini Zemahşerî sadece hidâyete tahsis ederken,⁷⁹ Beyzâvî bu konuyu genel bir yardım ve hususî bir yardım olmak üzere iki kısımda incelemiştir. Müellif burada hidâyet-i hâssa ve hidâyet-i âmme diyerek iki kısımdan bahsediyor.⁸⁰ Yardım istenilen konuların tüm önemli işler şeklinde genel

⁷⁷ Geredevî, *Cevâhiru'l-Fâtihati's-Serîfe*, 10.

⁷⁸ Geredelî, *Fâtihâ Süresinden İnciler*, 29.

⁷⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/90.

⁸⁰ Geredevî, *Cevâhiru'l-Fâtihati's-Serîfe*, 11.

bir yardım ve sadece ibadet olarak hususî bir yardım şeklinde iki kısımdan bahsederek, Beyzâvî gibi açıklamalarda bulunması, müellifin, Beyzâvî'nin yolunu takip edip hem genel hem hususî iki manada olduğunu ve iki anlamın da burada bulunduğu görüşünde olduğunu göstermektedir.

2.3.6. Hidâyet ve Dalâlet

﴿أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ۝ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ ۝﴾

“Bizi doğru yola, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet; gazaba uğrayanlarınkine ve sapıklarınkine değil.”⁸¹

Bu âyetin tefsirinde hidâyet ve dalâlet şeklinde iki konu ele alınmaktadır.

2.3.6.1. Hidâyete Nasıl Ulaşılr

Bu konu üç ana başlıkta ele alınmıştır.

2.3.6.1.1. Doğru Yola İletmek

Kullar Fâtiha sûresini okurken Rabbinden sırat-ı müstakîm ehli olmayı istemekle Hz. Allah'ın hoşnut olduğu ahlak şekli olan Kur'an ahlâkıyla ahlaklanmayı talep etmiş olmaktadır.⁸²

Doğru yola iletmek, umumi ve hususi manalı olmak üzere iki taraflıdır. Umumi manalı hidâyet, iyi ve kötü herkesi kapsayarak hususî manalı olan hidâyeti de içine alır. Yani umumî olmadan hususî tahakkuk etmez: Umumî olan hidâyet Yüce Allah'ın, bir işi yapmaya muktedir olan yetenekli kulunu, dinin temeli olan farzların şart ve inceliklerini yerine getirmeye muvaffak kılmasıdır.

Hususî manasıyla hidâyet etmek ise kulun, umumî manalı hidâyete vasıl olduktan sonra, ona muhalif olan şeylerden uzak durması ve böylece yüksek makama erişmedir. Nitekim Allah, hususî anlamlı hidâyet ile, peygamberlerini ve dostlarını muvaffak kılmıştır.

Kısacası bundan maksat, Allah'ın ilk başta îmâna muhalif olan koyu cehaleti inananların gönlünden çıkarması, nefisle alakalı olan isteklerini bırakıp, ilâhî marifeti onun gönlüne koymasıdır.

Yüce Allah, samimi kulunu, ibadet ve taatın sebeplerine erişirmekle ihsanda bulunup ibadeti ona kolay kılmış olur. Nihâyet o kul, Hâlîkına içtenlikle ibadet ederek, kulluğun gereğini hakkıyla yerine getirir.⁸³

⁸¹ el-Fâtiha 1/6-7.

⁸² Başar, “Allah'ın ahlâkıyla ahlaklanmak ne demektir?”

⁸³ Geredelî, *Fâtiha Sûresinden İnciler*, 31.

2.3.6.1.2. Sırât-ı Müstakîm

Sırât-ı müstakîmden maksat; Allah'ın peygamberler vasıtasıyla ilettikleri hakikî dindir. Yani Âdemoğulları, yaratıcılarını bilecek ve O'nun katından ikram edilen sayısız nimetlerin karşılığı olarak yerine getirilecek vazifelerin pratigini haber veren peygamberler ile, onları pekiştiren kitapların açıkladığı yola tabi olacaklar. Kişi, peygamberlerin haber verdiği, kitapların da açıklık getirdiği bu ibadetleri kendine göre çoğalttığında ya da azalttığında vazifesini ifa etmiş olmaz. Hatta kul, ibadetleri uygulama esnasında eksiltme ve terk etme arayışında dahi olamaz.

Sırât-ı müstakîm şundan ibarettir; Allah, kendi isteği ile ahiret yolunun nimetlerinden olan ibadetleri, âdaplarını ve şükrün temeli olan davranışları, peygamberlere ve salihlere lütfetmiştir. Onlar, dünyada içselleştirerek kullukta bulunduklarından dolayı Allah ahirette onlardan razı ve memnun olarak onları cennet ile şereflendirecek ve oradaki nimetlerden istifade edeceklerdir. Sırât-ı müstakîm, kendilerine bu nimetler vadedilen kulların yoludur.⁸⁴

2.3.6.1.3. Hidâyetin Meydana Gelmesi

﴿أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾ şeklinde dua etmenin bir ibadet olduğu, dolayısıyla bu cümlemin de ibadet eyleminin bir uzantısı olduğu anlaşılmaktadır.

Allah'ın, kulunu ulaştırdığı hidâyet, onun zorluklara karşı mücadele etmesiyle gerçekleşir. Bu anlamlı hidâyet, genel anlamlı hidâyet gibi yalnız Allah'tan olmayıp, kulların tercih, çaba ve istekleri doğrultusunda gerçekleşmiştir. Hz. Allah, Kur'an'da bu hususa şöyle işaret etmektedir:

﴿وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا﴾

“Bizim uğrumuzda cihad edenler var ya, biz onları mutlaka yollarımıza ileteceğiz.”⁸⁵

Kul, kendi gayretiyle bu anlamlı hidâyeti elde etme girişiminde bulunmadan, onu yalnız arzu ederse boş yere çabalamış olur. Bu hal, ilâhî hikmete zıt bir durumdur. Bu konumda olan kişi, yukarıda zikredilen âyeti kavramamış olur.

2.3.6.1.3.1. İlâhî Buyuruklara Muhatap Olma Arzusu

Kullar üzerine, ilâhî görevleri yerine getirmek ve her bir farzı yapmak konusundaki yönelişi istemek vaciptir. Şayet kullar, böyle bir arzu olmadan, görevlerini ifa etseler dahi bu

⁸⁴ Geredeli, *Fâtiha Sûresinden İnciler*, 32.

⁸⁵ el-Ankebût 29/69.

yeterli olmaz ve sorumluluk onlardan düşmez. Buna göre her bir dinî vazifede hangi çeşit yönelişin gerektiğini bilmek, amelinin geçerli olması bakımından zorunludur.⁸⁶

2.3.6.1.3.2. Yönelme Talebi Nedir?

“Yönelişi talep etmek” sözlükte, bir şeyi dil ile istemek ya da ona kalp ile yönelmektir. Yani kalbin bir şeyden hoşlanmasıdır. İbadetteki yönelişten maksat, bu değildir. Çünkü kalbin bir şeye meyiletmesiyle ibadet gerçekleşmez.⁸⁷ Kul, sadece bu meyil ile borcunu ödemiş olmaz. Zira kul, namaz ibadetini yerine getirmedikçe sırf kalbinden sevmekle bu görevi yerine getirmiş olmaz. Diğer ibadetler de aynen bu şekildedir. Kur’ân ve Peygamberin buyuruklarını yerine getirmek nasıl ibadet kabul ediliyorsa, yasaklarından itinayla kaçınmak da ibadet olarak değerlendirilir.

İbadet kavramının umumî ve hususî olmak suretiyle iki anlamı mevcuttur. Umumî manada ibadet, kişinin Yaratıcısına gösterdiği hürmet ve muhabbetin karşılığı olarak Allah’ın rızasına uygun hareket etme gayretidir. Dolayısıyla kulların Allah’ın muhabbetine mazhar olmak amacıyla attığı her adım, ibadet kategorisinde değerlendirilir.

Hususî manada ibadet ise, kişinin Allah’a karşı derin saygısını gösteren, belli formlarda yapılması gereken davranış şekilleridir. Yaratıcıya teşekkür mahiyetinde yapılan her türlü hareketler bütünü olarak da ifade edilebilir. Bu şekliyle ibadet, kişinin hayatının tamamını kapsamaktadır.⁸⁸ Bu bağlamda; İbadet, müminin Allah’ın sınırsız kudretine teslim olduğunun, ona karşı bir isyan hareketi yürütmediğinin bir göstergesidir. Mü’min, ibadetlerle birlikte Allah’ın tüm emirlerine, insanlar için münasip gördüğü düzene tabi olduğunu, bunun aksine hayat yaşamadığını ifade etmektedir.⁸⁹

2.3.6.1.3.3. Yönelme Talebi Nasıl Gerçekleşir?

Yönelmeyi istemek şu üç şeyle hasıl olur: Kalp, dil ve diğer organlar.

Bazen bu üçü birlikte bulunduğunda talep hasıl olduğu gibi, bazen de ikisi mevcut olduğunda talep gerçekleşir.⁹⁰ Beden ile yapılan ibadetler, biraz önce ifade ettiğimiz üç şeyle hasıl olurken; îmân sadece dil ve kalp ile tahakkuk eder.

Müfessirimiz, ibadetin sadece kalp ile olamayacağını, kalp, dil ve bedensel olarak üç türlü olduğunu ifade etmektedir. Bunları söylemesinin sebebi, o dönemlerde tıpkı bu zamanda

⁸⁶ Geredeli, *Fâtiha Sûresinden İnciler*, 33.

⁸⁷ Geredevî, *Cevâhiru'l-Fâtihati's-Serife*, 15.

⁸⁸ Muhammet Ali Asar, “İbadet Ahlak İlişkisi: Hadisler Bağlamında Bir İnceleme”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Bahar 2020), 299.

⁸⁹ Saffet Sancaklı, “Hz. Peygamber’in İbadet Anlayışında Ön Plana Çıkan Hususlar”, *Siyer Araştırmaları Dergisi* 10 (Aralık 2021), 40.

⁹⁰ Geredevî, *Cevâhiru'l-Fâtihati's-Serife*, 16.

olduğu gibi “Allah’a karşı kulluk kalp iledir. Kalbin sevgisi yeterlidir ibadete gerek yok” gibi düşüncelerin mevcut olması hasebiyle, bu düşünceleri bertaraf etmek üzere yalnızca kalp ile ibadetin yeterli olmayacağını vurgulamaktır.

İbn Teymiye⁹¹ îmânı, dil ile ikrar etmek, kalp ile inanmak ve vücut azalarıyla îmânın gerektirdiği yükümlülükleri ve davranışları uygulamak olarak tanımlayarak ⁹² müfessirin “îmân sadece dil ve kalp ile tahakkuk eder” sözünü desteklemediği görülmektedir.

Kalp, îmân bakımından büyük bir öneme sahip olan ve aynı zamanda Kur’an’da çokça zikredilen bir kavramdır. Bu kelime yalnız akıl veya gönül manalarında olmayıp, vicdanı da içine alan geniş bir anlam belleğine sahiptir. Bu bakımdan akıl, soyut manada olup düşünme yetisini ifade ederken, kalp ise bir bütün şeklinde bedeni ve hisleri kapsamaktadır.⁹³

1. Kalp:

Kalp kelimesinin tarihî süreçte kazandığı farklı anlamlara kaynaklarımız tanıklık etmektedir.

Kur’an’da ve hadislerde kalbin hakikatine değil, insanı diğer canlılardan farklı kılan temel özelliklerine ve görevlerine dikkat çekilmiştir. İnsan, düşünen bir varlık olduğundan dolayı kalp, ilâhî hitaba muhatap olup büyük sorumluluk almıştır.

Kalbin İslâm dininde ön plana çıkmasının sebebi, îmân ve küfür mahalli olmasındandır. Peygamberin aldığı ilham, kalple alakalıdır. Sûfilerin büyük değer attettikleri keşif ve mârifetin menbâi da kalptir. İmanın aslî şartının kalbin tasdiki olduğu hakkında alimler, görüş birliğine varmıştır.⁹⁴

Kur’ân, Peygamberin kalbine indiğinden dolayı vahyin merkezi kabul edilmektedir. Vahyin anlamını gerçek manada elde edebilme işi, bu yüzden kalbe izafe edilmiştir.⁹⁵

⁹¹ İbn Teymiyye, 661’de Harran’da dünyaya geldi. Mensub olduğu İbn Teymiyye ailesi o bölgede Hanbelî inancının ilerlemesine önemli katkıları olmuştur. 656’da Sükkeriyye Dârülhadisi’nde hocalık yaptı. İbn Teymiyye, ilk olarak Sükkeriyye Dârülhadisi’ndeki alimlerden ders almıştır. 728’de aleyhinde sultana yapılan şikâyet neticesinde elinden kâğıdı ve kalemi alınan alim, bu üzüntüye dayanamayıp hapisanede ahirete irtihal etti. Sûfiyye mezarlığında kardeşi Şerefeddin Abdullâh’ın mezarı yanına defnedildi. Merasime yaklaşık 350 bin kişinin katıldığı rivâyet edilmektedir. bk. Koca Ferhat, “Takıyyüddin İbn Teymiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/391-405.

⁹² İsmail Şık, “İman Olgusunun Mahiyeti ve Hakikati Üzerine Bir Değerlendirilme”, *Dinî Araştırmalar* 13/37 (Aralık 2010), 26-27.

⁹³ Şık, “İman Olgusunun Mahiyeti ve Hakikati Üzerine Bir Değerlendirilme”, 34.

⁹⁴ Süleyman Uludağ, “Kalb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 24/229-232.

⁹⁵ Yılmaz, *Kur’ân-ı Kerîm’de İman ve Küfür Bağlamında Kalbin Halleri*, 9.

Kulun î mân ile küfür arasındaki seçimlerinde, yarar ve zarara yönelmesinin yegâne sebebi, kalptir. Kalpten yansıyan fikirler, kişinin inanç dünyasına etki ederek ahiret hayatının seyrini belirlemektedir.⁹⁶

Yüce Allah, vücut azalarının hepsini, kalbin önderliğine emanet etmiştir. Kalbin içine dahil olmadığı hiçbir taat makbul değildir.⁹⁷ İster bedenî olsun ister dil ile, ibadetlerin temelinde kalbin onayı öne çıkmaktadır.

Nitekim hadiste şöyle buyrulmuştur.

﴿أَلَا وَإِنَّ فِي الْجَسَدِ مُضْعَةً إِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْجَسَدُ كُلُّهُ وَإِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْجَسَدُ كُلُّهُ أَلَا وَهِيَ الْقَلْبُ﴾

“Dikkat edin! Vücutta öyle bir et parçası vardır ki, o düzeldiğinde bütün vücut düzelir, bozulduğunda ise, bütün vücut bozulur. Bilin ki o kalptir.”⁹⁸

Zikrettiğimiz hadisten anlaşıldığı üzere, her hayır ve şerrin temelinde kalp ile ilgili bir husus vardır. Allah’ın kalbi yaratmasındaki sebep, kendisini onaylamak ve bilmek amacıyladır. Kur’ân, bunu şu âyetle izah etmektedir:

﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾

“Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.”⁹⁹

Âyetin odak noktası olan “ibadet” kavramı ile sorumluluğun kendilerine verildiği iki tür olan insan ve cinlerin, âyette birlikte zikredildiği görülmektedir.¹⁰⁰

Kur’ân’da, Yüce Allah, insanları ve cinleri kendine ibadet etmeleri amacıyla yarattığını peygamberleri vasıtasıyla insanları î mânâna, aynı zamanda ibadete çağırdığını haber vermektedir. Zira insanlar tarih boyunca çeşitli sebeplerden dolayı hak dinden uzaklaştıklarında, Yüce Allah onlara peygamberler göndererek şeriata uymaları gerektiğini bildirmiştir. Hz. Âdem’den bu yana insanlara, Allah tarafından gönderilen hak dininin esaslarını anlayıp benimseyecek ve yaşamlarını bu temellere göre şekillendirecek derecede fikir, ruh ve bedenî kapasite verilmiştir.¹⁰¹ Buradan hareketle insanın yaratılış gayesinin Yaratıcıya ibadet ve kulluk etmesi

⁹⁶ Yılmaz, *Kur’ân-ı Kerîm’de İman ve Küfür Bağlamında Kalbin Halleri*, 4.

⁹⁷ Geredevî, *Cevâhiru’l-Fâtihati’ş-Şerife*, 17.

⁹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmi’u’s-şâhîh*, thk. Mustafa Dîb el-Beğâ (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1993), “İman”, 37 (N0. 52).

⁹⁹ ez-Zâriyât 51/56.

¹⁰⁰ Şehmus Demir, “İnsanları ve Cinleri Ancak Bana İbadet Etsinler Diye Yarattım Ayetinin Anlam ve Yorumu Üzerine”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2001), 351.

¹⁰¹ Mustafa Sinanoğlu, “İbadet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/233-235.

olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰² Nitekim insan, bu gayeyi yerine getirdiği ölçüde Allah'a yaklaşmakta ve eşrefü'l-mahlûkât konumuna yükselmektedir.¹⁰³

Kulun kalbi, Yaratıcıya yaklaşarak, O'na dayanarak, kendisinde hasıl olan havf ve raca sebebiyle merhametini umarak, Allah'ın mevcudiyetini zikrederek huzura kavuşur. Kalbin huzuru, kulun Allah ile olan bağının kuvvetine göre çoğalıp azalmaktadır.¹⁰⁴

Kalp, îmânın odak noktası olması hasebiyle havf ve raca onunla meydana gelmektedir. Zira Allah'ı tanımanın doruk noktası olan îmânın semeresi, korku ve ümittir. Bu da sadece kalp ile gerçekleşir. Korku ve ümit, insanda var olmadıkça ihlaslı bir şekilde itaat etmesi mümkün değildir. Dolayısıyla korku ile ümit, bir müminde olması gereken bir yükümlülüktür.¹⁰⁵

Korku ve ümidin bulguları, kalbinde yer almayan kimse, ibadetinden lezzet alamaz. İbadet mecburiyetten yapıldığında Allah'ın katında herhangi bir kıymeti yoktur.¹⁰⁶

Özetle belirtecek olursak, ibadeti gaye edinen bir kimsenin, ihlaslı olması gerekmektedir. Şayet kişi, nasıl olsa Allah affeder düşüncesi ile samimiyeti yok sayıp, şekilsel bir vaziyete girip, kendini avutur ise, bu durumda, ilâhî sünnete ters hareket ederek, boş yere uğraşmış olur.

Mü'minlerin, peygamberlere, Allah'ın salih kullarına, takva sahibi âlimlere ve onların uyguladıkları yöntemlere tabi olmaları gerekir. Çünkü Yüce Allah onları müslümanlara örnek olarak göndermiştir. Çeşitli fikirler türetilip, onların hakikî yollarını değiştirmek yahut bu anlamda çaba sarfetmek, kişiyi doğru yoldan çıkaracağı için bu gibi zarara uğratacak durumlardan uzaklaşmak gerekir.

2. Dil:

Dil, diğer uzuvlara benzese de Allah, diğerlerinden farklı olarak onda bir üstünlük yaratmıştır. Dilin hususiyeti, kalbe tercümanlık yapması hasebiyledir. Açıkçası, kalpte hasıl olan îmân ve küfür ile alakalı olan şeyler, dil vasıtasıyla kendini belli eder. Kalpteki gizli düşünceler dil vasıtasıyla kendini belli eder. Nitekim Hadiste “Dil, kalbin tercümanıdır.” buyurulmuştur.¹⁰⁷

Güzellik ve çirkinliği uygulama anlamında dil muazzam bir pozisyona sahiptir. Zira dil çok küçük olmasına rağmen, îmân ve küfür meselesinde rolü büyüktür. Günahın zirvesi küfür, taatın doruk noktası ise îmândır.

¹⁰² Sancaklı, “Hz. Peygamber’in İbâdet Anlayışında Ön Plana Çıkan Hususlar”, 38.

¹⁰³ Demir, “İnsanları ve Cinleri Ancak Bana İbadet Etsinler Diye Yarattım Ayetinin Anlam ve Yorumu Üzerine”, 353.

¹⁰⁴ Yılmaz, *Kur’ân-ı Kerîm’de İman ve Küfür Bağlamında Kalbin Halleri*, 34-35.

¹⁰⁵ Geredevî, *Cevâhiru'l-Fâtihati's-Serîfe*, 17.

¹⁰⁶ Geredevî, *Cevâhiru'l-Fâtihati's-Serîfe*, 18.

¹⁰⁷ Geredevî, *Cevâhiru'l-Fâtihati's-Serîfe*, 19.

Sonuç olarak insan, dili sebebi ile ecir ya da cezaya müstahak olur. Kalpte hissedilmeyen, var olmayan bir şeyin, dil ile ifade edilmesi makbul değildir. Münafıkların, Müslüman olmadıkları halde “Müslümanım” demeleri, buna en açık örnektir.¹⁰⁸

2.3.6.1.3.4. Yönelişi Dil ile İstemek

Allah’ın kullarına dil hususunda verdiği vazifelerden bazıları şunlardır: Kul, Allah’ı devamlı anımsayarak insanlar arasında mü’mine yakışır şekilde hal ve hareketlerine dikkat eder. Amelleri Allah’a itaat etme yönündedir. Allah için uygun olmayan sözleri konuşmaktan sakınmak yine dilin görevlerindendir. İnsanın, dilin yaratılmasındaki gayeyi iyi tahlil edip, dine uygun olmayan, insanları rencide eden sözlerden kaçınması gerekmektedir.¹⁰⁹

Dilin sarfettiği kelimelerin, iyi ya da kötüye sebep olacağını önceden tasavvur edip ona göre hareket etmek gerekir. İnsan yalnız diliyle, şuur olmadan Allah’ı anmamalıdır. Bilakis dili ile sarfettiği her bir kelimeyi, Allah’ın azametini tefekkür ederek, aynı zamanda içindeki ürperti ile Allah’ı anmayı hayatının vazgeçilmez bir parçası haline getirmelidir.

Aynı zamanda kul, bunları yaparken usulüne uygun, önüne çıkan zorluklarla mücadele edip, gayret göstermekle mükelleftir. Çünkü kalbinde hissetmeden, sadece dil ile yapılan ibadetin değeri söz konusu değildir.

Yüce Allah, Âl-i İmrân sûresinde şöyle buyurmaktadır:

﴿يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ ۚ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يَكْتُمُونَ﴾

“Ağızlarıyla kalplerinde olmayanı söylüyorlardı. Oysa Allah, içlerinde gizledikleri şeyi çok iyi bilmektedir.”¹¹⁰

Kısacası dil ile yönelişten maksat, zararlı fiillerden uzaklaşmak ve zorla da olsa güzel işlere kendini alıştırma. Bu iki durum hasıl olmadıkça, sadece dil ile talep kabul olmaz.

3. Diğer Organlar:

Farklı işlevler için Allah; el, ayak, göz ve benzeri organları yaratmıştır. Kişinin bu uzuvlar ile alakalı sorumlulukları iki şekildedir:

1. Organları, hoş olmayan hallerden ve Allah’ın menettiği şeylerden muhafaza etmek.

2. Allah’a taat mevzularında ve güzel işlerde elinden geleni yapmak.¹¹¹

¹⁰⁸ Geredelî, *Fâtiha Sûresinden İnciler*, 34-37.

¹⁰⁹ Geredevî, *Cevâhiru'l-Fâtihati's-Serîfe*, 20.

¹¹⁰ Âl-i İmrân 3/167.

¹¹¹ Geredevî, *Cevâhiru'l-Fâtihati's-Serîfe*, 21.

İyi işleri gönülden yapmak, yapamıyorsak da Allah'ın rızasını gözeterek, alışmaya çalışmak gerekir. Tâ ki, meleke kazanılıp rıza hedefine ulaşılsın.

İlk etapta organlar, bir işi meydana getirmek için kalbe tabi olup bunu âdet edineceğinden, kalp, Allah'ın hoşnut olmadığı durumlardan kendini menederek güçlü bir inanç oluşturur. Nihâyetinde organlar, doğal olarak iyiliği yapıp, kötülüğü terk eder.

2.3.6.2. Dalâlet

Yüce Allah, mü'minleri, günah işlemekten ve yasakladığı yollara tabi olmaktan menetmiştir. Bu açıkça şunu ifade etmektedir: Yüce Yaratıcı, iyi ya da kötü olmak suretiyle iki tip insan yaratmıştır. Bunlardan her biri, iki şekilde ele alınır. İyilerin ilki, umumî manada iyilikle nitelenen kimseler, diğeri ise yüksek makama erişenlerdir. Kötüler ise öfkeye uğramışlar, diğeri sapıtanlar ve saptıranlar olarak düşünülebilir.

Kötülerin ilki, öfkeye uğramış olanlar yani büyük ve küçük günah işleyen kimseler, ikincisi sapıtanlar ve saptıranlar ise, müşrik olanlardır. Allah, bu iki gruptan da hoşnut değildir.¹¹² Birinci gruba hususî manalı hidâyet ile davranmadığı gibi; ikinci gruba da genel manalı hidâyeti dahi vermemiştir. Buna göre ihlaslı mü'min, bu grupların dine uygun olmayan inanç ve davranışlarından kendini uzak tutmalı ve gittiği yolu, onların batıl yollarından korumaya gayret göstermelidir. Zira zıt olan kutupların ortak paydada buluşması mümkün değildir.

Kur'an'da inkâr edenlerin temel vasıfları anlatılırken özellikleri körlük ve sağırılık olarak ifade edilir. Çünkü örtülü bir kalbe sahip olan kâfir, Kur'an'ı dinlese ve resule baksa da Allah'ın âyetlerini kavrayamaz.¹¹³

Küfürle îmânın yeri, ölüm ile hayat arasındaki ilişki gibidir. İkisinin bir arada olması mümkün değildir. Ma'siyet ile taat, yine bu şekildedir. Birinin var olduğu yerde diğeri yok olmak zorundadır.

Hal böyle olunca, mü'min, hak yolunu, özel bir hassasiyet ile muhafaza ederek dinini, Allah'ın rızasına aykırı inançlardan koruma çabası içerisinde olacaktır. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

﴿فَأَسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ وَلَا تَطْغَوْا إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾

¹¹² Geredevî, *Cevâhiru'l-Fâtihati's-Şerîfe*, 23-24.

¹¹³ Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selâhattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 1984), 178.

“Öyle ise emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Beraberindeki tövbe edenler de dosdoğru olsunlar. Hak ve adâlet ölçülerini aşmayın. Şüphesiz O, yaptıklarınızı hakkıyla görür.”¹¹⁴

Bu âyetten maksat, dinde olmayanı, dine koymamaktır. Yani dinde caiz olmayan bir şeyi caizmiş gibi muamelede bulunup yorumlar getirerek davranışlarında onu esas almak ya da ef’âl-i mükellefîni hafife alarak terk etmek veya ziyade ve azaltmalara gidip doğru yoldan sapmak olarak ifade edilebilir.¹¹⁵

2.4. Fâtiha Sûresinin Ana Konusu

Bu sûre, önemli iki konuya işaret etmektedir. Bunlar şunlardır:

1. Mü’min, Allah’ın, kendisine nimet olarak verdiği hidâyeti istemede üstüne düşen çabayı gösterir. Yani, Allah’ın lütfettiği, kendisinde hasıl olan hidâyetin güçlü bir şekilde yerleşmesini ister.

2. Allah’ın kendilerinden razı olduğu kullarının hidâyetine ulaşma yolunda, elinden gelen gayreti gösterir. Çünkü Allah, nimete ulaşanların bu yolunu arzulamayını, inananlara şart koştur.

2.5. Müellifin Fâtiha Sûresinden Çıkardığı Dinî Yükümlülükler

1. Mü’min, Allah’a hamdetmeyi, kendisine gerekli görüp ona itikat etmelidir.

﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ﴾ ifadesi, emirdir.¹¹⁶ Âlimler, hamd cümlesinin ihbârî (bildiri kipinde) mi yoksa inşâî (dilek kipinde) mi olduğu konusunda ihtilâf etmişlerdir. Müellifimizin, bu görüşlerden inşâî olanı tercih ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla ona göre “mü’minin, Allah’a her daim hamdetmesi gerektiği” şeklinde bir sonuç çıkmaktadır.

2. İnanan için, Yaratıcıya hamedip O’nu övmek, her şeyden mühim ve önceliklidir. Haddizatında hakikî hamedilen/övülen, O’dur. Fâtiha sûresinin bu şekilde hamd, (övgü) (cümlesi) ile başlaması, Allah tarafından bahşedilen nimetlere teşekkürün önemini ifade etmektedir.¹¹⁷

¹¹⁴ Hûd 11/112

¹¹⁵ Geredevî, *Cevâhiru'l-Fâtihati's-Şerîfe*, 25.

¹¹⁶ Vehbi, *Hulâsat'ül beyân*, 1/18.

¹¹⁷ A. Cüneyt Eren- İbrahim Uludaş, “Kıraat Farklılıklarının Fâtiha Sûresinin Yorumlanmasındaki Rolü”, *Turkish Studies*, (Ankara 2014), 630.

3. Mü'min kimse, Allah'tan başka bir kimseyi medh ettiğinde bunun mecâzi¹¹⁸ olduğuna, hakikî manasıyla medh etmediğine itikat etmelidir.¹¹⁹ Bu ifade /yaklaşım, Cenâb-ı Hak dışındaki varlıklara hamedilmesi yalnız mecâzî anlamda olup, hakikî anlamda hamd edilemeyeceğini göstermektedir.

Aynı zamanda bu durum müellifin mecaz yoluyla da olsa başkasına hamdin caiz olduğunu göstermektedir.

2.6. Fâtiha Sûresinin Verdiği Mesajlar

Yüce Allah, insanı halk edip iki şekilde imtihana tabi tutmuştur.

İlki; dünya ile ilgili olandır ki, giyinme, yeme ve barınma gibi temel ihtiyaçlar için mücadelede bulunmaktadır. Çünkü bunlar elde edilmeden yaşam sürmek, mümkün değildir. İnsan, var olduğu müddetçe böyle bir yaşama ihtiyaç duyar.

İkincisi; Ahirete taalluk edenidir. Allah, insanı kulluk ve taat ile mükellef kılmıştır. Kişi, sorumlu olduğu ibadeti yerine getirdiğinde ahireti için hazırlığını yapmış olur.

Yüce Allah, bunların uygulamasını, sırf insana bırakmayıp, dünya ve ahiretini kazanması amacıyla onun cinsinden peygamberler irsal etmiştir.¹²⁰ Aksi takdirde insan, doğru ile yanlış, helal ile haramı tek başına bilemezdi. Bu iki yol, kişilerin kendi fikirlerine bırakılsaydı, kâinatın düzeni bozulur, iki cihan saadeti, bilhassa istikâmet üzere hareket etmek, mümkün olmazdı. Çünkü bir kişinin tabiatına uyan, başka birininkine ters düşebilir. Ayrıcalıklar kendini göstereceğinden dolayı bir arada hayat sürmek mümkün olmazdı.

Yeryüzündeki anlaşmazlıklar, peygamberler ve kitaplar, Allah katından indikten sonra da devam etmiştir. Peygamberlerin ikazı insanlara ağır gelmiştir. Nihâyetinde onlar, nefislerinin isteklerine boyun eğmeyi tercih edip, kendilerine göre ilâhlar edinerek şirke saplandılar.

¹¹⁸ Mecaz, sözlükte “bir yeri yürüyerek geçmek, yol katetmek” manasında *cevz* (*cevâz*) kökünden isim ya da mastar olan *mecâz* kelimesi “hakikî manasından alınıp ilgili bulunduğu farklı bir mânaya aktarılan lafız” demektir. Mecaz mastarı, ism-i fâil anlamında “asıl manasından başka anlama geçen lafız” veya ism-i mef’ûl anlamında “asıl manasından başka manaya nakledilen lafız” olarak iki şekilde yorumlanmıştır. Mecaz ile *hakikat* hem sözlük hem terim anlamları bakımından birbirinin karşıtı durumundadır. Çünkü hakikat, sözlükte “kendi yerinde duran veya durağan nesne (kelime)” manasına geldiği gibi terim olarak da, “gerçek manasında kullanılan kelimeyi” ifade eder. Mecazın hudutlarını ve dolayısıyla tarifini belirleyen temel öğeler Hatîb el-Kazvî'nin ile nihâyete ermiş olup (*el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâğa*, s. 392-396) daha önceki dilcilerce icra edilen mecaz tariflerinde bu öge eksiktir. Hal böyle olunca mecazın tam tarifi, “hakikat manası ile nakledilecek mâna arasında mevcut olması gereken bir ilgi ve gerçek anlamının kastedilmesine engel olan bir karînenin mevcut olması halinde ortak bir iletişim dilinde vaz olunduğu mananın haricinde kullanılan lafız” şeklinde olmalıdır. Tanımdaki “ortak iletişim dili”nden maksat, lügat, örf veya din dillerinden biridir. bk. İsmail Durmuş, “Mecaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/217-220.

¹¹⁹ Geredeli, *Fâtiha Sûresinden İnciler*, 25.

¹²⁰ Geredevî, *Cevâhiru'l-Fâtihati's-Şerîfe*, 26.

Bazıları da îmân ettikleri peygamberlerin tebliğleriyle amel etmek yerine, kendi fikirlerine göre yorumlamak suretiyle, farz ve vacipleri basite indirgeyip birbirine karıştırmıştır. Hatta içki, zina gibi Allah'ın haram kıldığı fiilleri işlemeye devam etmişlerdir. Böylelikle, suçlar insanlar arasında yaygınlaşmaya başlayınca Yüce Allah, insanları eğitmek maksadı ile, peygamberleri ve kitapları vasıta kılarak, dünyevî suçlara mukabil cezalar göndermiştir.¹²¹ Neticede hak eden kimseler, cezalardan payına düşeni almıştır.

İnsanların her ne kadar gelenek görenekleri farklı olsa da tabiatı tüm zamanlarda aynıdır, değişiklik göstermez.

İnsan, narin yapısı ve sıra dışı yaratılışı ile yeryüzüne gönderildiğini kavradığında; yaratılışında kendisinin bir dahli olmadığını anlar. Bu fevkalâde yaratılışın, kendinden kaynaklı olmayıp, yegâne güç sahibinin yed-i kudretinde olduğunu bilir.

Kişi, Allah'ın, bu şekilde halk etmesini basite almaz Bilakis bunun bir hikmete mebnî olduğunu, bunun vesilesi ile yararlı işlerin meydana geldiğini tefekkür eder.¹²²

Mükellef kul, Allah'ın, peygamberleri vasıtasıyla insanlara tebliğ ettiği hükümleri şartlarına uygun bir şekilde vazife addedip, yerine getirir. İnsanı fevkalâde bir hikmetle var eden Yüce Allah, peygamberleri ve kitapları inzal yetisine sahiptir.¹²³

İman ve amelin kıymeti, her şeyden önce gelir. Samimi mü'min, amellerinin boşa gitmemesi için, her şeyi bu yolda sarfeder. Gaye, amellerin refaha ermesidir. Aynı zamanda, îmânını kaybetmemek adına malından ve canından vazgeçmeye hazırdır. Çünkü kişinin, dünya ve ahiret saadeti, îmândır.¹²⁴

2.7. Eserde İzlenilen Tefsir Yöntemi

Bu başlık altında müellifin, Fâtiha'yı tefsir ederken yararlandığı temel kaynaklar ele alınıp incelenmiştir.

2.7.1. Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri

Kur'ân'ın tefsiri mevzu bahis olduğunda, şüphesiz akla ilk gelen eden en mühim kaynak Kur'ân'ın bizzat kendisidir. Kur'ân'ın baştan sona bütün bir kitap oluşu, kendine özgü üslûbu, eşsiz intizâmı ve tertibi, Kur'ân'ın kendi bütünlüğü içerisinde anlaşılmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu husus, başta Peygamber ve sahâbe-i kiram olmak üzere birçok âlim tarafından

¹²¹ Geredevî, *Cevâhiru'l-Fâtihati's-Şerîfe*, 27.

¹²² Geredelî, *Fâtiha Sûresinden İnciler*, 42-44.

¹²³ Geredevî, *Cevâhiru'l-Fâtihati's-Şerîfe*, 28.

¹²⁴ Geredelî, *Fâtiha Sûresinden İnciler*, 44-46.

da dikkate alınmış, bazı âyetlerin tefsirinde diğer ilgili âyetler delil olarak ortaya konulmuştur.¹²⁵

Bunu bir metot olarak ibn Teymiyye belirlemiştir. Aslında bir âyetin hangi âyetle tefsir edildiği meselesi, aklîdir. Dolayısıyla dirâyete taalluk eden bir meseledir. Birçok müfessir, bir âyetin tefsirinde başka âyetleri delil olarak getirirken asıl kendi tercihinine göre bunu yapmaktadır. Geredevî de kendi tercihinine göre âyetleri tespit ederken yaptığı bu tespit aslında bir dirâyettir.

Geredevî, Kur'an'ın Kur'an'la tefsirine önem vermiştir. Zira o, bazen ortaya sunduğu fikirleri desteklemek ve delillendirmek, bazen ise ilk etapta anlaşılması zor olan müphem ifadelerin izahını yapmak ve âyette kastedilen manayı belirtmek için Kur'an'ın Kur'an'la tefsir edilmesi metoduna müracaat etmiştir. Aynı anlamları içeren âyetlerden deliller getirerek, yaptığı tefsiri güçlendirmiş ve Allah'ın kastını tespit etmeye çalışmıştır.

Müfessir, ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ âyetini aşağıdaki en-Nisâ 4/136 ile tefsir ediyor.

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا ءَامِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهِ ءَ وَالْكِتَابِ الَّذِى نَزَّلَ عَلَىٰ رَسُولِهِ ءَ وَالْكِتَابِ الَّذِى أَنزَلَ مِن قَبْلُ وَمَن

يَكْفُرْ بِاللّٰهِ وَمَلَائِكَتِهِ ءَ وَكُتُبِهِ ءَ وَرُسُلِهِ ءَ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا﴾

“Ey îmân edenler! Allah’a, Peygamberine, Peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba îmân edin. Kim Allah’ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve ahiret gününü inkâr ederse, derin bir sapıklığa düşmüş olur.”¹²⁶

﴿أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾ âyetini aşağıdaki el-Ânkebût 29/69, ez-Zâriyât 51/56, Âl-i İmrân 3/167 ve Hûd 11/112 ile tefsir etmiştir.

﴿وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا﴾

“Bizim uğrumuzda cihad edenler var ya, biz onları mutlaka yollarımıza ileteceğiz.”¹²⁷

﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾

¹²⁵ Halis Albayrak, *Kur'an'ın Kur'an'la Tefsîri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1988), 1-2.

¹²⁶ en-Nisâ 4/136.

¹²⁷ el-Ankebût 29/69.

“Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.”¹²⁸

﴿يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ ۚ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يَكْتُمُونَ﴾

“Ağızlarıyla kalplerinde olmayanı söylüyorlardı. Oysa Allah, içlerinde gizledikleri şeyi çok iyi bilmektedir.”¹²⁹

﴿فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ وَلَا تَطْغَوْا إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾

“Öyle ise emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Beraberindeki tövbe edenler de dosdoğru olsunlar. Hak ve adâlet ölçülerini aşmayın. Şüphesiz O, yaptıklarınızı hakkıyla görür.”¹³⁰

2.7.2. Kur’ân’ın Hadisle Tefsiri

Hadislerin seçimi de dirâyete taalluk eden bir meseledir. Dolayısıyla hangi hadisin hangi âyeti tefsir ettiği meselesi, müfessirin tercihinine kalmış bir durumdur.

Kur’ân tefsirinde, ikinci ana kaynak hadislerdir. Nitekim, Hz. Peygamber, Kur’ân’ın ilk îzah edeni ve eğiticisidir. Hz. Peygamber’in Kur’ân’ın ilk şârihi olması hasebiyle sahabe-i kiram, manası kapalı veya anlaşılması zor âyetlerin tefsirinde Hz. Peygamber’e müracaat etmişlerdir. Böylece ilk dönemlerden beri Kur’ân’ın hadislerle tefsiri, mevzu bahis olmuştur. Sonraki devirlerde de müfessirler, hadisleri Kur’an’ın anlaşılmasında en temel kaynak olarak kullanmışlardır.

Müfessir. ﴿أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾ âyetini aşağıdaki Hadisler ile tefsir ediyor.

﴿أَلَا وَإِنَّ فِي الْجَسَدِ مُضْغَةً إِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْجَسَدُ كُلُّهُ وَإِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْجَسَدُ كُلُّهُ أَلَا وَهِيَ الْقَلْبُ﴾

“Dikkat edin! Vücutta öyle bir et parçası vardır ki, o düzeldiğinde bütün vücut düzelir, bozulduğunda ise, bütün vücut bozulur. Bilin ki o kalptir.”¹³¹

﴿اللِّسَانُ تَرْجُمَانُ الْقَلْبِ﴾

“Lisan, kalbin tercümanıdır.”¹³²

¹²⁸ ez-Zâriyât 51/56.

¹²⁹ Âl-i İmrân 3/167.

¹³⁰ Hûd 11/112

¹³¹ Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-şahîh*, “İman”, 37 (No. 52).

¹³² Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb Câhiz, *Resailü'l-Cahiz*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1964), 141.

2.8. Belâgat Açısından Fâtîha Sûresi

Bu kısımda, müellif tarafından âyetlerin belâgat yönüne nasıl işaret edildiği kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır.

2.8.1. Birinci Âyetin Belâgat Açısından İncelenmesi

﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾

Âyette geçen ب /bi harfi, istiâne manasında olduğu düşünüldüğünde yardım talep eden ile yardım talep edilen arasındaki alaka istiâre-i mekniyye-i¹³³ tebeıyye, ب harfinin ilsâk için olduğu kabul edildiğinde ise mahalliyet alakası ile mecâz-ı mürsel olduğu meydana çıkmaktadır. Çünkü Allah'ın ismine hakikî manada yapışmak/tutunmak imkansızdır. Bu kelimeler, içeriğinde bereket, rahmet gibi manaları barındırır. Belâgat bakımından bu manalar, ب harfinin istiâne veyahut ilsâk manasında olduğu varsayımına göre meydana gelmiştir.

Nitekim ulemâdan bazısı, ب harfinin kasem olduğunu, dolayısıyla âyetin manasının “*Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adına yemin ederim ki okuduğum şey haktır ve içerisinde hiçbir şüphe yoktur.*” şeklinde olacağını ifade etmişlerdir. Bu mana, belâgat bakımından incelendiğinde haberi, cümlelerin vurgulu gelmesiyle ilgili bir durumdur. Netice olarak bir cümlelerin tekidli şekilde gelmesi için şüphe, inkâr vb. nedenlere ihtiyaç vardır.

Âyette umum bir lafız olarak yer alan “اسم/ isim” kelimesinin, hususî (hâs) bir lafız olan Allah kelimesine izâfe edilmesi, bu kelimeye şeref kazandırmıştır. Belâgatta bu şekilde kullanıma, az sözcük ile çok şey söylemeyi ifade eden îcâzu'l-kısar¹³⁴ sanatı denilir.

Âyette mütekellimin Allah olması hasebiyle lafza-i celâlde tecrîd¹³⁵ sanatı kullanılmıştır.

¹³³ İstiare-i mekniyye, genel olarak müşebbeh bih hazfedilirse “mekniyye” olarak tanımlanmıştır. bk. Sedat Sağdıç, “Farklı Bir İstiare-i Mekniyye Tanımı Denemesi”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/22 (2022), 163; Murat Tala, “Belâgatte Metafor Problemi Bir Anlam, Yapı ve Mecaz Sorunu Olarak İstiare-i Mekniyye”, *Bilimname Düşünce Platformu* 38 (2019), 663-688.

¹³⁴ İcâz-ı kısar, cümleden herhangi bir azaltmaya gitmeden az lafza çok anlamlar sığdırmaktır. bk. Yekta Saraç, “İcâz-I kısar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/292-293.

¹³⁵ Tecdîd, Sözlükte “soyutlamak, ayrı tutmak ve temizlemek” anlamındaki “tecrîd” kelimesi tasavvufta “kalbin veya Hakk'ın mâsivâdan soyutlanması” mânasında kullanılır. bk. Semih Ceyhan, “Tecdîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/248-249.

﴿الرَّحْمَنُ﴾ ve ﴿الرَّحِيمُ﴾ lafızlarının Allah lafzından sonra gelmesi, Allah'ın rahmetinin umum ve hususu kapsadığını beyan içindir. Bu iki kelime arasında, iştikak cinâsı ile reddü'l acüz ale's-sadr sanatları bulunmaktadır.

﴿الرَّحْمَنُ﴾ ve ﴿الرَّحِيمُ﴾ lafızlarına bakıldığında bedî¹³⁶ sanatının ince ayrıntıları görülmektedir. Kelimelerin aynı kökten gelmiş olmaları lafız ile mana arasında bir ahenk oluşturmakla beraber anlatılanların daha ihtiyatlı dinlenilmesini sağlamaktadır. Bedî' ilminde bu mevzu tecânüs-i lafzî başlığı altında incelenmektedir. Yine ﴿اللَّهُ﴾, ﴿الرَّحْمَنُ﴾ ve ﴿الرَّحِيمُ﴾ lafızları arasında mana açısından bir alâkanın var olması ve bu kelimelerin aynı söz diziminde gelmiş olması tenasüp¹³⁷ bir diğer adı ile mürâât-ı nazîr¹³⁸ sanatını meydana getirmiştir. Çünkü her lafız vâcibu'l-vücud olan ilâhı nitelemiştir.

﴿الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ﴾ kelimelerinin marife olarak gelmesi, bu sıfatların Allah'ta kâmil manada olduğunu gösterirken, atıf harfi olmadan gelmesi bu sıfatların her ikisinin birden O'nda var olduğunu ifade eder. Bu sıfatların, âyetin mezzusu ile olan uyumu teşâbüh-i etrâf; bizzat birbirleriyle olan uyumu ise mürâât-ı nazîr sanatıdır. Sıfatlar, anlamı yüceltmek için kullanılan itnâb¹³⁹ sanatıdır.

2.8.2. İkinci Âyetin Belâgat Açısından İncelenmesi

﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

Âyette müsnedün ileyh olan ﴿الْحَمْدُ﴾ lafzının, cümlede başında geldiği görülmektedir. Bu şekilde kullanımın mevcut olması belâgat bakımından birçok sebebe bağlanmıştır. Burada “teşvik” için geldiğini düşünmekteyiz.

¹³⁶ Bedî, sözlük anlamı “örneksiz ve modelsiz olarak bir şey icat eden, örneği ve modeli olmadan yaratılmış olan” demektir. Bir edebiyat terimi olarak bedî', edebî sanatlarla örülü ifadenin lafız bakımından kusursuz, mâna bakımından mâkul ve aynı zamanda bir âhenge sahip olmasının usul ve kaidelerini inceleyen ilim demektir. bk. Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Bedî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/320-322.

¹³⁷ Tenâsüb, Sözlükte “uyum, orantı, yakışma” anlamına gelen “tenâsüb” kelimesi, edebiyat terimi olarak aralarında karşıtlık dışında bir ilgi bulunan iki veya daha çok kelimenin anlam güzelliğini ve bütünlüğünü sağlamak amacıyla aynı sözde bir araya getirilmesini ifade eder. bk. Meliha Yıldırım Sarıkaya, “Tenâsüb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/446-447.

¹³⁸ Mürâât-ı nazîr, tenasüb ile aynı manayı ifade etmektedir.

¹³⁹ İtnâb, çok sözle az şey anlatmaya denir. Ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Durmuş, “İtnâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/215-219.

Müsnedün ileyh olan ﴿الْحَمْدُ﴾ lafzının ardından ﴿لِلَّهِ﴾ kelimesinin müsned olarak geldiği görülmektedir. Müsned'in ihtisas ifade eden ل harf-i cerri ile gelmiş olması, belâgat bakımından ihtisas ifade etmektedir.¹⁴⁰ Bunun manası, bütün “hamd” türlerinin gerçek manada sadece Allah'a olduğudur. Burada şu şekilde bir suâl varid olabilir: Yaratanın en özel adı olan Allah lafzı, ﴿الْحَمْدُ﴾ lafzına göre daha önemli olduğu halde niçin ﴿الْحَمْدُ﴾ lafzı tekaddüm etmiştir? Çünkü makam, “hamd” makamıdır. Burada “hamd”, her şeyden evvel nimetlerin en büyüğü olan Kur'ân'ın nüzulüne yapılmıştır. Nitekim Belâgat, makama uygun söz söyleme sanatı olduğundan “hamd”, bunun bir gereği olarak Allah lafzından önce gelmiştir. Ayrıca zâtı itibarıyla önem arz eden bir lafzın -lafza-ı celâl gibi- tekrardan mühim olduğunu vurgulamak, lüzumsuzdur. Daha önce de zikrettiğimiz gibi lafızların yerli yerince kullanılması, îcâzu'l-kısar sanatının en temel özelliğidir.

Âyet, cümle olarak ele alındığında onun haberî cümle olduğu görülür. Çünkü cümlenin sığası haber sığasıdır. Buna binaen birçok âlim, âyetin haber cümlesi olup “hamd”ın Allah'a olduğu haberinin verildiği görüşünü benimsemişlerdir. Ancak dikkat edildiğinde cümlenin aynı zamanda inşâ manasını da içerdiği görülmektedir.¹⁴¹ Çünkü “hamd”, başkasını muhabbetle tebci ederek onun güzelliklerini anlatmaktır. Bu manaların mevcut olması, Âlûsî'nin¹⁴² de dediği gibi haberî cümlenin aynı zamanda inşâ manası içermesi anlamına gelmektedir. Âyette berâat-i istihlâl¹⁴³ yapılmıştır. Dolayısıyla kelâmın gayesine işaret edilmiştir.

¹⁴⁰ A. Cüneyt Eren, “Kur'ân-ı Kerîm'de Muhkem ve Müteşâbihin Tespit ve Değerlendirilmesi (Fâtiha Sûresi Örneği)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2013), 1818; Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 1/73.

¹⁴¹ Harun Abacı, “Tefsîrû'l-Celâleyn'i Okuma Yöntemi ve Müfessirlerin Dili -Fâtiha Sûresi Tefsiri Örneği-”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/40 (2019), 429-430; Ayrıca bk. Ebü'l-Me'âlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdurrahmân Kazvînî, *et-Telhîs* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Aşriyye, 2002), 107.

¹⁴² Âlûsî, 1217'de (1802) Bağdat'ta dünyaya geldi. Nesebi, anne ve baba tarafından Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'e dayanmaktadır. Hülâgû'nun Bağdat'ı işgali üzerine oradan ayrılıp Âlûs adasına yerleşmiştir. Bu sebepten ötürü Âlûsî nisbesiyle anılmıştır. İlk olarak babasından Arap dili alanında ve yine Hanefî, Şâfiî fikhî ile beraber ilm-i hadis eğitimi aldı. Ali es-Süveydî, Mevsilî ve Hâlid el-Bağdâdî, üstazları arasında bulunmaktadır. On üç yaşında eser yazmaya başladı. Saltanat-ı Dâr-ı Âli hocası unvanını aldı. Otuz yaşında Bağdat müftüsü oldu. Hakkında iddiaların çıkması sebebi ile on beş yıl sonra görevinden azledildi. Âlûsî, ömrünün son zamanlarında sıtma hastalığıyla mücadele etti. Bağdat'ta vefat eden Âlûsî, Ma'rûf-i Kerhî Kabristanı'nda metfundur. bk. Muhammed Eroğlu, “Âlûsî, Şehâbeddîn Mahmûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2./550-551.

¹⁴³ Berâat-i istihlâl, terim olarak, nazım ve nesirde gayeye ve içeriğe delâlet eden lafız ve deyimlerin yardımıyla mevzuya dikkat çekici hoş bir üslûpla başlamaktır. Bu sanata berâat-i matla', hüsn-i ibtidâ, hüsn-i iftitâh gibi adlar da verilir. bk. Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Berâat-i istihlâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/470.

Cümlede haberin hazif edilmiş olması îcâz-ı hazif¹⁴⁴ sanatının kullanıldığını göstermektedir.

Öte yandan Allah Teâlâ'nın insanlardan “hamd” etmelerini istemesi, âyetin manasını “el-hamdu lillah deyin” şeklinde kılacağından, cümle, suret itibarıyla haber; mana itibarıyla inşâ cümlesidir. Belâgatta bu tür hitaplar, hitapta renklilik/çeşitlilik anlamına gelen “telvînu'l-hitâb” diye isimlendirilmektedir. Bundan maksat bir üsluptan başka bir üslûba geçerek muhatabın dikkatini çekip, daha dikkatli dinlemesini sağlamaktır.

Yine burada ﴿رَبِّ﴾ isminin getirilmesi, cümlede herhangi bir eksiltmeye gidilmeden kısa bir söze çok manalar sığdırmak olan îcâzu'l-kısar sanatının inceliklerini göz önüne sermektedir. ﴿رَبِّ﴾ isminin Allah'ın diğer isimlerinde bulunmayan bir özelliğe sahip olduğu görülmektedir.

Bu isim ister düzünden ister tersinden okunsun, Allah'ın isimlerinden bir isim olmaktadır. Nasıl ki “Rab” ismi Allah'ın isimlerindense tersinden okunuşu olan “Ber”, ismi de Allah'ın isimlerindendir. “Ber” bütün ihsan ve hayırların yegâne sahibi” anlamındadır. Belâgatte bu konu cinâs'ın¹⁴⁵ alt mevzuları olan “kalb”¹⁴⁶ gibi başlıklar altında anlatılmaktadır.¹⁴⁷

2.8.3. Üçüncü Âyetin Belâgat Açısından İncelenmesi

﴿الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾

Allah lafzının sıfatı olan Rab kelimesi azamet ve hakimiyet gibi anlamları çağrıştırıyor olduğundan, yaratılanlar üzerinde korku ve ümitsizlik gibi hisleri tetikleyip ye'se sebebiyet verebilmektedir. ﴿الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾ isimleri ﴿رَبِّ﴾ lafzını takip ederek, bilakis “âlemlerin Rabbi”nin çok merhametli olduğu belirtilmiştir. Bu kullanım terhîb'den sonra tergîb¹⁴⁸ üslûbu şeklinde adlandırılmaktadır. Bu suretle itaate teşvikle beraber isyandan sakındırılmıştır.

¹⁴⁴ Îcâz-ı hazif, kendileri mevcut olmadan da mananın tamam olduğu lafız ya da cümlelerin hazfedilmesi vasıtasıyla sağlanan îcâzdır. Yapılan bu hazfe, meânî ilminde ihtizâl adı verilir. Bu şekildeki îcâzda, ibarede hazfin mevcut olduğunun anlaşılması için birtakım karîneler gerekir. Bakıldığında hemen bilinen ve tahmini basit olan hususları tekrar ifade ederek ibareyi gereksiz yere uzatmamak, dikkati mana-yı garaza yönlendirmek, karîneye istinaden terkedilen bazı şeyleri muhatabın düşünce ve zihin tasavvuruna bırakarak mana zenginliği kazandırmak gibi nedenlerle bu tür haziflere başvurulur. bk. Yekta Saraç, “Îcâz-ı hazif”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/392-393.

¹⁴⁵ Cinâs, sözlükte “iki şeyin birbirine benzemesi” anlamında kullanılan cinâs, edebiyat terimi olarak anlamları farklı, yazılış veya söylenişleri aynı yahut benzer olan kelimelerin nazım ve nesirde bir arada kullanılması yoluyla yapılan söz sanatını ifade eder. Buna “tecñs”de denir. bk. Hulusi Kılıç - Kazım Yetiş, “Cinas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul : TDV Yayınları, 1993), 8/12-14.

¹⁴⁶ Kalb, cinâslı kelimelerde harflerin sıralanışında bir değişiklik olmasıdır. bk. Kılıç - Yetiş, “Cinas”, 8/12-14.

¹⁴⁷ Murat Ataman, *Fâtîha Suresi'nin Arap Dili Açısından Tahlili* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 56-66.

¹⁴⁸ Detaylı bilgi için bk. Mehmet Görmez, “Tergîb ve Terhîb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/508-509.

2.8.4. Dördüncü Âyetin Belâgat Açısından İncelenmesi

﴿مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾

﴿يَوْمِ﴾ lafzı, Allah'ın ﴿مَلِكِ﴾ ismine izâfe edilerek “o günün” şanı böylelikle övülmüştür. Görüldüğü üzere izâfet yoluyla az söz ile çok şey ifade edilmiştir. Bundan dolayıdır ki belâgatte izâfet terkibi konusu îcaz bağlamında incelenmiş ve “az söz ile çok şey anlatma” yollarından biri olarak değerlendirilmiştir. “Gün” mefhumu, hakikî manada malik olunabilecek bir şey değildir. Âyette geçen “gün” kelimesinden maksat, gün içerisinde yer alan şeylerdir. Dolayısıyla “gün”e malik olmak demek, içerisinde mevcut olan maddî ve manevî tüm şeylere malik olmayı ifade eder. İşte bundan dolayı Âlûsî gibi âlimler, âyeti “istiâre-i tebeyye” olarak değerlendirmişlerdir.¹⁴⁹

2.8.5. Beşinci Âyetin Belâgat Açısından İncelenmesi

﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾

Bu âyetin ilk dört âyette olduğu gibi gaib üslûbunda olmayıp, hitap üslûbunda olduğu görülmektedir. Belâgat ilminde bu üslûba “iltifat” sanatı denilir. Bu üslup sayesinde, muhatabın anlatılan konuya dikkatini celb etmesi hedeflenir. Bu sebeple muhatapta oluşabilecek isteksizliğin önüne geçilmiş olunmaktadır.

Âyet-i kerîmede yer alan ﴿نَعْبُدُ﴾ ve ﴿نَسْتَعِينُ﴾ fiillerinin mefulleri olan ﴿إِيَّاكَ﴾ lafızlarının, öne geçtiği görülmektedir.¹⁵⁰ Bu durum belâgat ilminde hasr sanatını meydana getirmiştir.¹⁵¹ Öyle ki bu takdim sonucunda âyetin manası; “Kulluğu ancak sana yapar, yardımı da ancak senden dileriz.” şeklinde olmuş, Allah'tan başkasına kulluğun yapılamayacağı ve O'ndan başkasından yardım istemenin caiz olmayacağı, takdim ve tehir vasıtasıyla belirtilmiştir. Şayet âyette meful takdim edilmeden önce ﴿نَعْبُدُ﴾, sonrasında da ﴿نَسْتَعِينُ﴾ gelse idi; Allah'tan başkasına kulluğun ve dahi Allah'tan başkasından yardım talep etmenin câiz olabileceği anlaşılabilirdi.

¹⁴⁹ Ataman, *Fâtiha Suresi'nin Arap Dili Açısından Tahlili*, 66-69.

¹⁵⁰ Vehbi, *Hulâsat'ül beyân*, 1/25.

¹⁵¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/106.

2.8.6. Altıncı Âyetin Belâgat Açısından İncelenmesi

﴿أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾

Bir önceki âyette “yalnızca senden yardım dileriz” ifadesi zikredilmiş, yalnız bu yardımın hangi tür işlerde istenileceği açıklanmamıştır. Âyet burada mutlak bırakılarak bu isteğin bütün fiili kapsadığına bu şekilde işaret edilmiştir. Bu âyette ise, Elmalı’nın¹⁵² söylediği gibi: “Bu talep ve dua, istiânenin ehem ve eşmel bir suret-i tatbîkiyesiyle beyanıdır. Çünkü nesteîn vakfında nefes alırken bu talebe, nerden ve ne suretle başlayacağımızı düşünmemiz lâzım geliyor. İşte bu ihtiyacımıza cevap olarak bu dua, beyânen telkin buyrulmuştur.”¹⁵³ Ya da Beyzâvî’nin ifade ettiği gibi: “Bir önceki âyette “yalnızca senden yardım dileriz” denilmiş olduğundan, karşılık olarak “size nasıl yardım edeyim?” denilmiştir, adeta kullar da: “bizi dosdoğru yola illet” diyerek cevap vermişlerdir.” Buradan anlaşılan, insanın yardım olarak Allah’tan isteyeceği en mühim olgu doğru yola hidâyettir.

Âyette istiâre-i tasrîhiyye¹⁵⁴ sanatının kullanıldığı görülmektedir. İslâm dini, “dosdoğru yola” benzetilmiştir. Din ile yol arasındaki benzeşme, şöyledir ki insan, Allah’ın rızasını kazanabilmek için birçok zorlukla mücadele eder. Aynı şekilde yolcu da yolculuk esnasında zorluklara göğüs germektedir. Netice itibarı ile her ikisi de kişiyi amacına ulaştırmaktadır.

Âyette geçen “sırat” lafzı, “takip edilmesi kolay, açık yol” ve “doğru yol” gibi anlamlara gelmektedir. İlk etapta şöyle bir soru zihinlere gelebilir: Madem “sırat” lafzı, “takip edilmesi kolay, açık yol” ve “doğru yol” gibi manalara gelmektedir; o halde neden “müstakim” sıfatıyla vasıflandırılmıştır? Çünkü sırat kelimesi, yol itibarıyla doğru, gayeye ulaştırma gibi özelliklere malik olsa da inişler ve yokuşlar göz önünde tutularak düzlük manasını da ifade etmek için müstakîm kelimesi ile takyit olunmuştur. Ayrıyeten şunu da ifade etmek gerekir ki ل takısı, mevsuf bir kelimeye muttasıl olduğunda o kelimenin nitelemiş olduğu şeye herkesten ve dahi her şeyden daha müstehak olduğunu bildirmektedir.

¹⁵² Elmalı Muhammed Hamdi, Antalya Elmalı’da dünyaya geldi. Eğitimini hafızlıkla beraber Elmalı’da tamamlayıp, eğitime devam edebilmek için dayısıyla İstanbul’a gitti ve orada Küçük Ayasofya Medresesi’nde kaldı. Beyazıt Camii’ndeki hocasından icâzet aldı. Soyadı kanunu ile Yazır soyadını almış olsa da ekseriyetle doğduğu yerin adı olan Elmalı diye anıldı. 1904 yılında ruûs sınavını kazandı. Bu sırada eğitimini aldığı Mekteb-i Nüvvâb’ı dereceyle bitirdi. Ömrünün sonunda *Hak Dini Kur’an Dili* ismini verdiği eserini yazdı. 27 Mayıs 1942’de, kalp rahatsızlığı sebebiyle Erenköy’de damadının evinde vefat etmiş, Sahra-yı cedid Mezarlığı’na defnedilmiştir. bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Elmalı Muhammed Hamdi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/57-62.

¹⁵³ Elmalı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/117.

¹⁵⁴ İstiâre-i tasrîhiyye, istiare, genel olarak müşebbeh hazfedilirse “tasrîhiyye” diye tanımlanır. bk. Sağdıç, “Farklı Bir İstiare-i Mekniyye Tanımı Denemesi”, 163.

Âyet incelendiğinde daha önceki âyete atıf yapılmadığı görülmektedir. Bunun sebebi önceki âyetin cümle-i haberiiye, bu âyetin ise cümle-i inşâiyye olmasıdır. Cümlelerin birbirlerine atıf yapılabilmesi için yapısal bir değişikliğin bulunmaması gerekmektedir. Aksi takdirde geçen âyette görüldüğü gibi tümceler atfedilmeden birbirlerini izler. Belâgatta bu mevzu, “fasl ve vasl” başlığı altında incelenmiştir.¹⁵⁵

2.8.7. Yedinci Âyetin Belâgat Açısından İncelenmesi

﴿صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾

Bu âyet, bir önceki âyette geçen ﴿الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾ terkinin bedeli olarak gelmiştir.¹⁵⁶

Bilindiği üzere burada bedel, âmilin tekrarı konumundadır. Bu durumda zihinlere şöyle bir suâl gelebilir: Âyette niçin ifade edilmek istenen şey, bedel yapılarak anlatılmıştır? Nitekim tekrar, vurgulanan şeyi tekit eder. Diğer yararı ise, “sırat-ı müstakîm” denilen “doğru yoldan” gayenin Müslümanlara has bir yol olduğunu en açık bir dille haber vererek, müslümanların yolunun doğru yol olduğuna şahitlik yapmak. Bu üslûp, “mücmelden sonra mufassal” diye isimlendirilir.

Âyette nimet verilenlerin hidâyet olundukları ifade edildikten sonra, aynı zamanda “gazabtan ve sapkınlıktan” uzak kimseler oldukları belirtilmiştir. Yine burada akla gelebilecek diğer soru: Allah’ın nimetine mazhar olan kullar, gazap ve sapıklıktan uzak olan kullardır. Ayrıca neden gazap ve sapıklıktan hâli oldukları belirtilmiştir? Bunun sebebi Allah, geçmiş ümmetlerde pek çok kimseye hidâyet ve ilim vermiştir. Lâkin onlar bu nimetlerin kıymetini bilmemekle kalmayıp, bilakis onları hor görüp değiştirmişlerdir. Nihâyetinde kimileri yoldan çıkmış, kimileri de Allah’ın gazabıyla karşı karşıya kalmışlardır. Böylelikle âyet, “sırat-ı müstakîm” üzere olanların nimet verildikten sonra iyilik bilmeyip raydan çıkan, gazaba uğrayan kişilerden olmadıklarını beyan etmiştir.

Ayrıca “gazap” lafzı meçhul kullanılarak, gazaba uğrayan kimselerin ağza alınmayacak şekilde kötü ve uzak durulması gereken kişiler olduğuna dikkat çekilmiştir. Zira meçhullük, ondan yüz çevirme, kayda değer kabul etmeme, uzak durma gibi hoş olmayan manaları içermektedir.

¹⁵⁵ Ataman, *Fâtiha Suresi’nin Arap Dili Açısından Tahlili*, 101-108.

¹⁵⁶ Abacı, “Tefsîrî’l-Celâleyn’i Okuma Yöntemi ve Müfessirlerin Dili -Fâtiha Sûresi Tefsiri Örneği-”, 424; Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 1/121.

Âyette ﴿الْمَغْضُوبِ﴾ lafzının ﴿الضَّالِّينَ﴾ lafzından önce geldiği görülmektedir. Bunun nedeni gazaba düşenlerin, sapkınlara nispeten daha yerilmiş olmalarıdır. Çünkü bu zikri geçen kimseler, Allah'a isteyerek isyan etmişlerdir. Onların bu durumları, takdim ve tehir yoluyla anlatılmış, onlara benzemekten şiddetle kaçınılması gerektiği belirtilmiştir.

Ayrıca “gazab” lafzının önce zikredilmiş olması, belâgat ilmînde “terakkî”¹⁵⁷ sanatı olarak isimlendirilmektedir.¹⁵⁸ Şöyle ki, ilk önce “gazaba uğrayanlar”, daha sonra da gazaba uğrayanlara göre kötülüğü daha az olan zümre zikredilmiştir.¹⁵⁹

2.9. Kur’ân İlimleri

Bu başlık altında eserde ele alınan Kur’ân ilimleri incelenmiştir.

2.9.1. Ahkâmü’l-Kur’ân

Kur’ân’da itikâdî, ahlâkî, içtimâî ve kevnî nasların yanı sıra muhkem naslar da yer almaktadır. İşte bu ahkâmı ilgili nasların bir kısmının ne gibi hükümler ihtiva ettiği bizzat Peygamber tarafından izah edilmiş olup bunlarda ihtilaf mevcut değildir. Ancak Peygamber’in vefatından sonra meydana gelen yeni olayların çözüme kavuşturulması için başta sahabe ve tabiîn olmak üzere sonraki dönem âlimleri kendi içtihatlarıyla âyetlerden hükümler çıkarmışlardır.¹⁶⁰

Müfessir, Fâtiha sûresinden ahkâmü’l-Kur’ân yönünden şu hükümleri çıkarmıştır.

1. Allah’a hamdetmek farzdır.
2. Sadece Allah’a kulluk etmek farz olup, onun dışındakilere kulluk etmek insanı dinden çıkarır.
3. Mü’minin, ibadeti huşu içinde yapması, Allah’tan başka tüm varlıklardan soyutlanmış bir şekilde Allah’a ibadet etmesinin vacip olduğu anlamı çıkarılmaktadır.¹⁶¹
4. Yüce Allah, mü’minlere, razı olduğu kullarının doğru yola ulaşma yolunda çaba sarfederek, bunu istemelerini farz kılmıştır.

¹⁵⁷ Terakkî lafzının terim anlamına bakıldığında terakkî kavramını ilk kez tanımlayan kişinin Tîbî olduğu görülmektedir. O, bu kelimeyi “Terakkî; bir manayı zikredip peşine de ondan daha vurgulu bir lafzı getirmektir.” şeklinde tarif etmiştir. Subkî’nin terakkî üslubu hakkındaki tanımı Tîbî’ninkiyle benzerlik göstermektedir. Çünkü o da “Terakkî bir manayı zikredip peşine de ondan daha vurgulu bir lafzı getirmektir.” şeklinde açıklamıştır. bk. Muhammed Meşhud Hakçıoğlu, “Bazı Âyetler Bağlamında Terakkî ve Tedellî Üslubu”, *Marîfe: Dini Araştırmalar Dergisi* 22/1 (2022), 362.

¹⁵⁸ Ataman, *Fâtiha Suresi’nin Arap Dili Açısından Tahlili*, 108-112.

¹⁵⁹ Bu bilgiler, müellifin *Cevâhiru’l-Fâtihati’s-Şerîfe* adlı eserinin 2-30 sayfaları arasında dolaylı olarak görülmektedir.

¹⁶⁰ Mustafa Uzunpostalcı, *Sahabenin İctihad Anlayışı* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 86-92,393.

¹⁶¹ Vehbi, *Hulâsat’ül beyân*, 1/23.

5. Mü'min kimsenin Allah dışındaki bir varlığı hakikî manada medhetmesi caiz görülmemiştir.

6. İbadet eden mü'minin kendisini yüksek mertebelerde görmesini din caiz görmez.

7. Mü'minin önce ibadet ile meşgul olmasını daha sonra da Allah'tan yardım istemesi gerektiğini vurgulamaktadır.

2.9.2. Mübhemâtü'l-Kur'ân

Râgıb el-İsfahânî,¹⁶² duyu ve akıl alanına girmekle beraber anlaşılması güç olan her şeye mübhem denildiğini ifade etmiştir. Buna göre Kur'ân'da bizzat kendi ismiyle ya da ne olduğunu açıkça bir kelimeyle belirtilmeyip onların yerine insan, melek, cin, hayvan, ağaç, yıldız ve şehir için kullanılan zamir, ism-i işâretler, zaman ve mekân isimleri, künye, lakap ve vasıf gibi kapalı lafızlarla anlatılan hususlara “mübhemâtü'l-Kur'ân” denilmiştir.

Mübhemât hakkında Zerkeşî¹⁶³ ve Süyûtî¹⁶⁴ gibi İslam âlimlerinin görüşlerinden biri de şu şekildedir; Kur'ân'ın bir yerinde izah edilen lafız ya da ibârenin başka yerde kapalı kalması. Örneğin Nisâ sûresinde (4/69) Allah'ın nimet verdiği kimselerin nebîler, sıddıklar, şehitler ve salihler olduğu belirtildiği halde bu husus Fâtîha sûresinde (1/7) izah edilmemiştir.¹⁶⁵

Müfessir ﴿الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ﴾'de nimet verilenlerin mü'minler olduğundan bahsediyor.¹⁶⁶

Burada mü'minler olduğunu ifade ederek mübhemâtü'l-Kur'ân'a açıklık getirmektedir. ﴿الْعَالَمِينَ﴾ kelimesinin mahlûkat olduğunu belirterek de bu hususu vuzuha kavuşturmuştur.

¹⁶² Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât* isimli eserinin 409 (1018) tarihli bir yazmasındaki nota göre 343 senesi Receb ayının girişinde İsfahan'da dünyaya geldi. Meşhur olmasına rağmen hayatına dair fazla bilgi mevcut değildir. Ölüm tarihi hakkında da bir karışıklık söz konusudur. Klasik kaynakların çoğunda ölüm tarihinden ya zikredilmez ya da bilinmediği söylenir. bk. Ömer Kara, “Râgıb el-İsfahânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/398-401.

¹⁶³ Zerkeşî, 745 (1344) senesinde Kahire'de hayata gözlerini açtı. Bazı kaynaklarda babasıyla dedesinin adı yer değiştirmiş. İkisinden birinin Bahadır ismini kullanmasından dolayı aile fertlerinin Mısır'a sonradan gelip ikamet eden Türk asıllı olması neticesinde Türkî, küçükken ailesinin geçimine katkı sağlamak amacıyla altın ve gümüş işleme (zerkeş) sanatında mahirleştiği için Zerkeşî, Nevevî'nin *Minhâcû't-tâlibîn*'ine özel bir alaka duyup hıfsettiği için Minhâcî lakaplarıyla anılmaktadır. Zerkeşî, 3 Receb 794 senesinde kırk dokuz yaşında iken Kahire'de irtihal etti ve Karâfetüssuğrâ'da Emîr Bektemür es-Sâkî Türbesi'nin hemen yakınına defnedildi. bk. Menderes Gürkan, “Bedreddin Zerkeşî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/289-293.

¹⁶⁴ Süyûtî, Receb 849'da (3 Ekim 1445) Kahire'de doğdu. Ceddî Orta Mısır'daki Asyût'ta yaşadığı için Süyûtî, ceddinden biri Asyût'a gelmeden evvel Bağdat'ın Hodayriye mahallesinde olduğundan Hodayrî nisbeleriyle anılır. bk. Halit Özkan, “Süyûtî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/188-198.

¹⁶⁵ Abdülhamid Birişik - Hüseyin AbdülHâdi Muhammed, “Mübhemâtü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/436-438. bk. Muhammed Bahaeddin Yüksel, “Mahiyet ve Muhatap Açısından Mübhemâtü'l-Kur'ân” 21/53 (Haziran 2018), 62.

¹⁶⁶ Ayrıca bk. Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1/92-94.

2.9.3. Muhkem ve Müteşâbih

Muhkem ve müteşâbih terimleri Kur'ân'da belirgin bir şekilde ifade edilmesi hasebiyle, Kur'ân'ın gayesine münasip olarak anlaşılması bu kavramların saptama ve yorumlanmasına bağlıdır.

Kur'ân, bütün şüphelerden uzak olması, ilkelerinin hiçbir şekilde değişme durumunun olmaması itibariyle min vechin muhkem iken, âyetler arasında tenasüp bulunması ve muhatabının çeşitliliğini göz önünde bulundurarak mana zenginliği taşımasından dolayı da aynı zamanda müteşâbih olma özelliğini barındırmaktadır. Kur'ân, kavramakta aciz düşeceğimiz gerçekleri müteşâbih üslûbuyla sunmuştur. Bu durum muhkem addedilen dinin esas ve değişmez hakikatlerine de zarar vermez. Çünkü Kur'ân âyetlerinin içerdiği anlamların donuk olması mümkün değildir.

Muhkem, anlamı açık ve tek olup, farklı bir anlam olasılığı bulunmayan, nazım ve te'lifi bakımından herhangi bir karışıklığa sebep olmayacak şekilde anlamı muayyen âyetleri ifade eder.¹⁶⁷ Diğer bir ifadeyle, anlamı kolay bir şekilde anlaşılan, haricî bir tefsire ihtiyaç kalmayan âyetlerdir. Kur'ân'da yer alan helal, haram ve yine muâmelat gibi ahkâma dair âyetler muhkem türünde olup Kur'ân'ın anlaşılmasında gerçek kıstas bunlardır.

Müteşâbih kelimesi ise birden çok anlam ve tefsire imkân sağlayan, izaha ihtiyaç duyan, manasını kavrayabilmek için kendisi haricinde farklı bir delile muhtaç olan, manasında, kesin hüküm verilemeyen âyetlerdir.¹⁶⁸ Bu âyetlerin anlamları bilinir fakat manalarının fazlalığı sebebiyle ifade ettiği kapsamlı gerçekler, insan algısının üzerinde olması hasebiyle örtük görünen bir ifadedir.¹⁶⁹

Fâtîha sûresindeki âyetlere geldiğimizde, âyetlerin içerdiği hükümler muhkem olmakla birlikte, âyette zikredilen bazı kelimelerin müteşâbihlerden olduğu göze çarpmaktadır. Bu meziyeti ile Fâtîha sûresi, Kur'ân'ın umumî yapısına dizin oluşturmaktadır.

﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

Tüm övgülerin (varlıkları halk edip büyüten, varlıkta kâim, insanlığı ve dahi evreni, ezelden ebede varlığın hepsini kuşatan) Allah'a ait olması hasebiyle âyet muhkemdir.

¹⁶⁷ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2007), 169; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1985), 128.

¹⁶⁸ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 168; Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'ân* (Mısır, 1980), 373

¹⁶⁹ Yusuf Işıcık, *Kur'ân'ı Anlamada Temel Bir Problem Te'vil* (İstanbul: Esra Yayıncılık, 1997), 24.

Müfessir bu ayeti muhkem kabul ettiğinden dolayı Allah’a hamdin farz olduğu hükmünü çıkarmıştır. Bu hükümleri çıkarması, bu ayeti muhkem görmesinden kaynaklanmaktadır.

Ayrıca âyette Allah’ın Rab olduğu belirtilmektedir. Bu kelime Allah’ın isimlerinden olup ism-i fâil anlamında bir mastardır. Yarattıklarının her birisini kucaklayan, onlarla irtibat halinde, tüm tasarrufun yegâne sahibi olan, bu insicamda her türlü ihtiyaçlarını ihtiyaç miktarınca gideren, mürebbi ve dahi bu itibarla da kendisine boyun bükülecek, itaat edilecek tek Efendi olandır. Rubûbiyetin hakikî manada Allah’a ait olması hasebiyle muhkemdir.

Müfessirimiz de ayetteki Rab kelimesini, muhkem görerek ondan, Allah’ın dilediğini istediği biçimde yaratma gücüne sahip manasını çıkarmıştır.

Âyette geçen “âlemin” lafzı, bilmek manasında ‘A-li-me’ fiil kökünden gelmektedir.¹⁷⁰ Simge, timsal ve rumuz gibi anlamları barındıran ‘alâmet’ de buradan gelir. Allah’ın haricindeki basit-mürekkep tüm varlık ve sistemler manasındadır. Âlemler kelimesi Kur’ân’da pek çok âyette ifade edilmiş olup mana bakımından sınırlandırma ve sınıflama imkânı olamayacağından dolayı lafzî müteşâbihdir.

Müfessir, “âlemin” kelimesini lafzî müteşâbih addettiğinden dolayı ondan, sınırlama olmadan canlı cansız her şeyi içine alan mahkûkât anlamını çıkarmıştır.

﴿الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ﴾

Cümlede müsnedün ileyhin var olması esastır. Nitekim müsnedün ileyh; fiil ve isim cümlelerinin temel ögesidir. Bu âyette müsnedün ileyh, mahzûftür. Rahmâniyet ve Rahîmiyet yalnız Allah’a mahsus olduğundan muhatap tarafından da müsnedün ileyhi bilindiğinden dolayı zikredilmesine gerek yoktur. Rahmâniyet ve rahîmiyet kelimelerinin Allah Teâlâ için kullanılan özel isim olması hasebiyle âyet, muhkemdir.

Müfessir, rahmân ve rahîm sıfatlarına büyük ve küçük tüm nimetleri bahşeden diyerek, bu sıfatları Allah’a has kılmak suretiyle âyetin muhkem olduğuna işaret etmektedir.

﴿مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾

Önceki âyette belirtildiği gibi bu âyette de müsnedün ileyh, mahzûftür. Müsnedün ileyhin Allah olduğu muhatap tarafından bilindiği için zikredilmesine lüzum kalmamıştır. Zira âyet

¹⁷⁰ Eren, “Kur’ân-ı Kerîm’de Muhkem ve Müteşâbihin Tespit ve Değerlendirilmesi (Fâtiha Sûresi Örneği)”, 1819.

bunu kat'î dil ve üslupla haber vermektedir. Bugünün tek hükümrânlık ve otoritenin Allah olması açısından bu âyet, muhkemdir.

Aynı zamanda âyette yer alan ﴿يَوْمَ الدِّينِ﴾ ifadesi mücmel¹⁷¹ bir ifade olup lafzî müteşâbihtir.

Müfessir, ﴿يَوْمَ الدِّينِ﴾'nin mücmel ve müteşâbih olduğunu bildiği için bunun kıyamet günü olduğuna temas ederek, konuyu açıklığa kavuşturmaktadır. “Deyn” kelimesinin borç anlamında ya da bizim bildiğimiz din anlamında değil, kıyamet günü anlamında olduğuna da işaret etmektedir.

﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾

İbadetin sadece Allah'a yapılacağı ve yalnız O'ndan yardım talep edilmesi gerektiğini bildiren haber cümlesi durumundaki bu âyet, muhkemdir.

Müfessir, burada “ancak sana” ifadesi ile Yüce Allah'tan başka her şeyden, dolayısıyla gafletten uzak olunması manasını çıkararak ayetin muhkem olduğuna işaret etmektedir.

﴿أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ۝ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾

“Bize doğru yolu göster. Kendilerine lütuf ve ikramda bulunduğun kimselerin yolunu; gazaba uğramışların ve sapmışların yolunu değil! Gazaba uğramışların ve sapmışların yolunu değil!”

Yukarıda geçen âyetteki

﴿صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾ lafzı,

-Kendilerine lütuf ve ikramda bulunduğun kimselerin yolunu; gazaba uğramışların ve sapmışların yolunu değil! Gazaba uğramışların ve sapmışların yolunu değil!- ifadesiyle tefsir edilmiş olması hasebiyle lafzî müteşâbihtir.

¹⁷¹ Mücmel, *icmâl* masdarından gelen kelime sözlükte “ayrıntısı çıkarılmamış hesap, tafsilâtlı olarak açıklanmamış söz, müphem, kapalı” gibi anlamlara gelir. Hanefî usulcülerinin kapalılık bakımından yaptıkları hafî, müşkil, mücmel, müteşâbih şeklindeki sınıflama içerisinde mücmel, kelâmın sahibi (mücmil) cephesinden bir beyan yapılmadıkça kendisinden maksut olan mananın bilinmediği kelimeyi ifade eden bir terimdir. Bk. Ferhat Koca, “Mücmel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/451-453.

﴿الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ﴾ cümlesinde ﴿غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾ lafzının, Allah'ın gazabına uğramış inatçı bir kavim olan Yahudiler ile, Kur'an'da bir hayli âyette zikredilmiş olan ﴿الضَّالِّينَ﴾ kelimesinin, doğru yoldan çıkmış olan Nasâra olduklarına dair Hz. Peygamber'den bir rivâyet bulunmaktadır. Fakat âyetten maksat, kavmin bizatihi kendisi olmayıp mağdubiyet sıfatıdır. Bu durum, sapkınlık için de aynıdır. Hristiyanlara da sapkınlıkları sebebi ile bu vasıf isnad edilmiştir.

“Zemaşşerî ve Beyzâvî, âyette geçen gazap ve dalâlet kelimeleriyle müşriklerin kastedildiğini ifade etmektedirler. Fakat Râzî, bu konuda onlardan ayrılarak gazap vasfıyla Yahudilerin, dalâlet vasfıyla ise Hristiyanların kastedildiği görüşün meşhur olduğunu söyleyerek bu görüşü benimser. Hatta Râzî, bu görüşü zayıf addeden Zemaşşerî'yi isim belirtmeden eleştirir ve benimsediği görüşü konuyla ilgili diğer âyetlerle de delillendirir.¹⁷² Nitekim Kur'an'da Yahudilerle ilgili daha fazla gazap nitelemesi yapılırken, Hristiyanlar hakkında ise daha çok dalâlet vasfı zikredilmektedir. Râzî'nin, sûre-muhatap ilişkisini dikkate almayıp, Kur'an'ın Kur'an'la tefsirini öncelediğini ifade edebiliriz. Çünkü o, diğer ilgili âyetlere göre Fâtiha sûresindeki gazap ve dalâlet vasfına anlam yüklemişti. Hâlbuki Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri görünürde rivayet tefsir yöntemi gibi görünse de aslında aklîdir. Çünkü akıl yoluyla bu veriler arasında bağlantı kurulmaktadır. Ayrıca Mekke'nin ilk yıllarında Yahudi ve Hristiyan eleştirisi de akılla bağdaştırılması zor görünmektedir. Râzî'nin bu yaklaşımının ana nedeni, âyetlerin anlamının tek bir muhatapla sınırlandırılmamasıdır. Tefsirin ilerleyen bölümlerinde de görüldüğü üzere Râzî gazap ve dalâlet ile sadece Yahudi ve Hristiyanla yetinmeyip bu vasfa sahip tüm insanların kastedilebileceğini söyler. Çünkü ona göre gazap ve dalâlet umumî lafızlar olup kayıtlanması doğru değildir. Böylece âyetin muhatabı kıyamete kadar bu vasfa sahip tüm insanlardır. Bu görüşün arka planında yatan temel prensip ise Râzî'ye göre Kur'an'ın câmiyyet özelliğine sahip olmasıdır. Ona göre Kur'an'ın kastedilen muhatabı kıyamete kadar gelecek tüm insanlardır. Bir başka deyişle Kur'an'ın doğrudan ya da dolaylı muhatap ayrımı bulunmamaktadır.¹⁷³ O halde mağdûb ve dallîn, Yahudi, Hristiyan vb. doğru yolda olmayan herkesi kapsar. Râzî, böyle bir ayrıma gitmeksizin her iki yönü tefsir kapsamında değerlendirdiği anlaşılmaktadır.”¹⁷⁴

¹⁷² Fahrüddîn Muhammed b. Ömer Râzî, *et-Tefsîrû'l-kebîr (Mefâtîhü'l-ğayb)* (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1420), 1/222.

¹⁷³ Râzî, *et-Tefsîrû'l-kebîr (Mefâtîhü'l-ğayb)*, 1/228.

¹⁷⁴ Abacı, “Tefsîrû'l-Celâleyn'i Okuma Yöntemi ve Müfessirlerin Dili -Fâtiha Sûresi Tefsiri Örneği-”, 422-423.

Âyette geçen el takısı cins manasında ne kadar dalâlete düşmüş ve gazabı ilâhiyyeye uğramış varsa en kötü vasıflarla vasıflanabilmeleri mümkün olduğu halde Kur’ân bunları toptan zikrederek umumî bir kavramla “gazaba mübtelâ olan ve sapkınlar” sözü ile yetinmiştir. Bu itibarla âyet, lafzî müteşâbihdir.¹⁷⁵

Müfessir, bu âyeti lafzî müteşâbih kabul ettiğinden dolayı, âyete öfkeye uğramışlar ve sapıtanlar ile saptıranlar şeklinde mana vermiştir.

¹⁷⁵ Eren, “Kur’ân-ı Kerîm’de Muhkem ve Müteşâbihin Tespit ve Değerlendirilmesi (Fâtiha Sûresi Örneği)”, 1818-1821.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: *CEVÂHIRU'L-FÂTİHATİ'S-ŞERİFE*

3.1. Transkripsiyon ve Edisyon Kritik Yöntemi

Cevâhiru'l-Fâtihati's-Şerîfe adlı metnin ortaya konulmasında eserin mevcut olan tek matbu nüshası baz alınmıştır. Eser günümüz alfabesine uyarlanırken mümkün oldukça orijinal metnin muhafaza edilmesine özen gösterilmiştir. Hacı Muhammed Emîn Geredelî'nin çeşitli kaynaklardan yaptığı iktibaslar, ilk etapta o kaynaklara başvurmak suretiyle tespit edilebildiği kadarıyla dipnotta gösterilmiştir. Müellifin ifade ettiği kaynaklarda bulunamayan bilgiler ise diğer kaynaklardan verilmeye çalışılmıştır.

Edisyon kritiğini yaptığımız eserin Latin harfleriyle orijinal metnini verirken, metnin kısımdaki noktalama işaretleri, sözcük fazlalığı vb. türden birçok yazım hatasını, orijinaline sadık kalmak amacıyla olduğu gibi bırakılmıştır.

Metnin daha iyi kavranabilmesi amacıyla birtakım başlıklandırmalar konulmuş ve bu ifade ettiğimiz başlıklar köşeli parantez “[...]” içerisinde metindeki yerini almıştır. Yöntem olarak isnad 2 esas alınmıştır.

3.2. *Cevâhiru'l-Fâtihati's-Şerîfe*

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذى جعل بعض عباده هاديا وبعضهم مهتديا وأنه الهادى فى الحقيقة وجعل بعضهم مضلا وبعضهم ضالا وأنه مضل وخالق الضلالة فى التحقيق.

أما بعد: فاعلم أن العبد المكلف يجب عليه أن يعلم أنه من الفرقة الأولى أعنى بها فرقة الهداية هداية واهتداء أو من الفرقة الثانية أعنى بها أهل الضلالة إضللا وضلالة وبعد أن يعلم أنه من الفرقة الأولى يجب عليه أن يعلم أنه من الطائفة الأولى أعنى بها أهل الهداية من فرقة الهداية أو من الطائفة الثانية أعنى بها أهل الاهتداء من فرقة الاهتداء وبعد أن يعلم أنه من الفرقة الثانية يجب عليه أيضا أن يعلم أنه من الطائفة الأولى أعنى بها أهل الإضلال من الفرقة الثانية أو أنه من الطائفة الثانية أعنى بها أهل الضلالة من الفرقة الثانية وإذا تبين للعبد أنه من الفرقة الأولى سواء كان من الطائفة الأولى أو من الثانية من تلك الفرقة فيجب عليه الثبات فى تلك الفرقة ويحترز عما يخالفها ويسعى فيما يتعلق إلى تلك الفرقة وإذا ظهر له أنه من الفرقة الثانية سواء كان من طائفتها الأولى أو من طائفتها الثانية فيجب عليه ترك الفرقة كليا ويحترز عما كانوا فيها ويجب

عليه أن يطلب كونه من الفرقة الأولى هداية واهتداء من حيث أن ذلك وظيفة العبد في طاعة المعبود وفقنا الله تعالى لتلك الوظيفة وجعلنا مصيبين إلى الحق والصواب وحفظنا عن السهو والخطأ في كل بدأ ومأب.

“Hamdolsun Allah’a ki; bir kısım kullarını hidâyete ulaştırır (peygamber), diğer bir kısım kullarını ise hidâyete ulaştırılan şeklinde yaratmıştır. Ancak hakikî anlamda hidâyete ulaştırır yalnızca Allah’tır. O Allah ki, kimini sapan ve kimini de saptıran şeklinde yaratmıştır. Ancak hakikî anlamda saptıran yalnızca Allah’tır. Zira hakikatte dalâleti yaratan O’dur.

Öncelikle, mükellef kul, şunu bilmelidir ki kendisi, ya birinci fırkadan yani hidâyet ve ihtida ehliendir ya da ikinci fırkadan yani ister saptırıcı olsun ister sapan olsun dalâlet ehliendir. Birinci fırkadan olduğunu bildikten sonra (mademki birinci fırkadandır, o zaman), kişi, bilmelidir ki kendisi, ya birinci tayfadan yani hidâyet fırkasının hidâyet ehliendir ya da ikinci tayfadan yani ihtida fırkasının ihtida ehliendir. İkinci fırkadan olduğunu bildikten sonra (mademki ikinci fırkadandır, o zaman), kişi, şunu da bilmelidir ki kendisi, ya birinci tayfadan yani ikinci fırkanın saptırıcılar kısmındandır ya da ikinci tayfadan yani ikinci fırkanın dalâlet ehliendir (sapmışlar guruhundandır).

İster birinci ister ikinci tayfadan olsun eğer birinci fırkadan olduğu kesinleşmişse kulun, o fırkada sebat etmesi, bu fırkaya ters düşecek şeylerden kaçınması ve bu fırkayla alakalı şeylerde çaba sarf etmesi gerekir.

İster birinci ister ikinci tayfadan olsun eğer ikinci fırkadan olduğu netleşmişse kulun, bu fırkayı tamamen terk etmesi, onların içinde bulunduğu hallerden uzak durması ve hem hidâyet hem ihtida cihetiyle birinci fırkadan olmayı talep etmesi gerekir. Zira bu, mabuda itaatte kulun vazifesidir.

Allah bizi, bu vazifede muvaffak kılsın ve bizleri, hakka ve doğruya ulatırsın ve bizleri, sehiv ve hatadan muhafaza buyursun.”

Mâlûm ola ki bu ‘abd-i ‘âciz-i kâsır¹⁷⁶ Hacı Muhammet Emîn b. Kemâlî bir vakit teberrük¹⁷⁷ ve teyemmün¹⁷⁸ emeli ile nush¹⁷⁹ ve tenâsuh tarîkı üzere meftah-ı Kur’ân-ı Kerîm ve Mahzen-i Rabb-i Rahîm bulunan, sûre-i Fâtîha-i celîlî’l-kadri ve rafîî’ş-şerefi tefsîr-i şerîfi

¹⁷⁶ Kâsır, sözlükte “kısa ve eksik olmak, sona ulaşmamak; kısaltmak, hapsedmek” anlamındaki kasr kökünden ism-i fâildir. Celal Erbay, “Kâsır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/559.

¹⁷⁷ Teberrük, (تبرک) i. (Ar. bereket “saâdet, bolluk, uğur, hayır”dan teberruk) Uğur sayma, mübârek sayma. bk. “Kubbealti Lugati - Teberrük kelimesi anlamı, Teberrük nedir?” (Erişim 07 Kasım 2023).

¹⁷⁸ Teyemmün, uğur sayma. bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitabevi, 2017), “isnâd”, 1328.

¹⁷⁹ Nush, (نصح) i. (Ar. *nush*) Nasîhat, öğüt. bk. “Kubbealti Lugati - Nush kelimesi anlamı, Nush nedir?” (Erişim 09 Kasım 2023).

ile ‘ulemâ-i kirâmın beyân buyurdıkları meânîyi kendi fehm-i kâsır mezce-i ‘âmmeye tercümanlık tarzı ile iştigâle muvaffak bulunduğum esnada her ne kadar maksûd-ı aslımız fehm-i nâkısım bulûğu mertebesi cemâat-i râğıbına¹⁸⁰ kendilerine fehmi âsân olur.

Tâbîrât-ı sehle ile meânî-i mefhûmeyi ifhâm etmek ise de esnâ-i ifâdede garazdan fazla olarak bihasebilmahal bir takım yevâkîtü lü’lû fehmi zuhûra gelip o meânî-i zâhirenin letâfeti kemal mertebe garâibime gelip şöyle fehm eyledim ki ol umûr-ı mezkûra mü’min üzerine vâcip olan umûr-ı lâzımedendir ki ol umûr mü’minde bulunmadıkça îmânında kemal bulunmayan umurdan olup, mü’min onları tahsil etmesi zarûrât-ı dîniyye kabîlinden olduğu müfessirîn Rahmetüllâhi Teâlâ ‘aleyhim ecmeîn hazretlerinin beyanlarından mâlûm olmuştur.

Ol umûr her ne kadar kütüb-i edebiyede mevcûd ise de tafsîlât-ı müteferrika olduğundan hıfz olunması suûbetli olup tahsîlinde tekâsül olunmak ile vazîfe-i vâcibe zâyî‘ olacağı havfıyle müfessirlerin zikrettikleri tertîp üzere ‘alâ vechi et-ta‘dât te’lîf olundukda ekser evkatta mutâlaa ile hıfzı âsân olur ümîdi ile tahrîr olunmaktan asıl garaz kendi nefsi-i kâsıram akşam ve sabah mükerraran mutâlaa ile rusuh¹⁸¹ hasıl oldukda zimmetim vâciplerini îfa etmeye muvaffak olurum mülâhazası ile tahrîre tesaddî olunmuş ise de esnâ-i beyanda mücerred kendi tahrîrimi kendim fehm ederim diye îtimâd ile icmâliyle iktifâ olunmayıp gayrılar tefhîm hakkında ifâde tarîkına râğbet ederek fehme medâr olur. Îzâh ve tasrîh üzere tahrîr olduğunun vechi bu olduğu bil ki ihvân-ı dinden bazı karındaşımız gördükde umûr-ı mezkûraya kendisinden râğbet hâsıl olup fehmini talep etmek ihtimâli mümkün bulunduğu cümle ‘ındinde mukarrar şeydir. Zîra tabâyı-ı insâniyye her ne kadar muhtelif ise de bazı ezhân red ve kabulde tevâfuktan hâli değildir.

Şimdi bu ihtimâle binâen tertîbi-i mezkûraya riâyat olunmak münâsip görüldü. Eğer dinlerse ki bu umûr-ı mezkûraya mevâcib-i dîniyyeden ve umûr-ı garîbeden oldukda mesâil marûfe-i me’lûfeden olmadığı halde her bir meselenin vucûbunu isbat eder delili ile beyan olunmaya muhtaçtır ki kabulünde tereddüt olunmayıp görenlere kanaat hasıl olarak ‘amel oluna.

Cevap budur ki, bu umura nazırından bazı ezhânın kabulünde tereddüdünden ikna etmesi için müfessirin Rahimehümüllah Teâlâ hazretleri her bir meseleyi müsbet olan edillesini zikir ile istişhâd olunmak iktiza eder ise de terkib-i mezkuradan garaz, ehl-i tereddüdü ikna etmek olmayıp belki garaz ancak ehl-i îtimda vazife-i diniyyeyi gösterip umûr-ı vacibeyi ifade olduğu

¹⁸⁰ Râğıb, (راغب) sîf. ve i. (Ar. *rağbet* “dilemek, düşünmek”tan *râğib*) İstekli, isteyen (kimse): bk. “Kubbealti Lugati - Râğıb kelimesi anlamı, Râğıb nedir?” (Erişim 08 Kasım 2023).

¹⁸¹ Rusuh, (روسوخ) i. (Ar. *Rusûh* Sağlam olma, sağlamlık: bk. “Kubbealti Lugati - Rusuh kelimesi anlamı, Rusuh nedir?” (Erişim 09 Kasım 2023).

asıl garazdan mâlûm olmuş idi. Zira maksut ümûr-u mezkura mücmelen cem‘ ile hıfzı âsan olsun idi.

Amma ehl-i tereddüd olan zat mufassalen sûre-i celîlenin tefsîr-i şerîfini ‘alâ vechi et-tahkîk tefţîş ve teemmül tarîkı üzere beyana muhtaçtır ki tereddüdünden halas ile kabul eyleye. Şimdi böylece tereddüde mübtelâ olan zat tefsirin mahallâtına müracaat edip müşkilâtını hal eylesin. Bizim kendi garazımızca bu miktar kifâyet eder.

Bizlere hüsn-ü zan ile itimat eden zevât hususan makâmın şânı fehm ile kendilerine delil tutup bab-ı vehmi kapayıp habl-i yakîne teşebbüs edip ümûr-u mezkûra-ı mevâcibi ile zimmetini takyit ederek cânib-i amele ihtimâm edeceği ümit olunup tefsîl-i edille ile istiştattan iktifa olundu.

Rabbimiz Sübhânehü ve Teâlâ tâlib ve râgıb olan ihvan dinimize fehm-i hak tahkik ile tevfkîkine mevrûk eyle.

Mâlûm ola ki bu ümûrun hakkında mü‘min üzere itikatı ve ameli vacip olur. Şeyler tabir olunup mücerred fezâil kabilinden olur tarîk üzere olunmadığından ol ümûrun târikî âsım olması mâlûm olmuş oldu.

Bu ecilden bu ümûrun vucubunu isbat eder. Edille-i mahkiyye muhtaç olduğundan bu makamda ulemâ-i tefsir hususan İmâmı Râzî¹⁸² hazretleri Tefsîr-i Kebîr¹⁸³’inde ümûr-u mezkuranın edillesini işâreten ve sarâhaten beyan ve tefsir ederler. Ukde-i şübheye mübtelâ olan e‘ızze-i ihvân dilerler ise mürâcaât edip kalp atşanlarını irvâ ederler.

Bu hakîr kalîl el-bizâa nefis için bu taâmı tabh eylemiş olduğu mâlûm oldukda taâmı lüb lebîbine dokunan âh-ı ekremim âcizi tevbihten müsâmaha buyurup tuzu eksik gelmiş ise makama münasip ıslâh-ı hasen muâmelesiyle kâl yahut kalem ile muâvenet buyurulması racâ olunur. “إِنِّ إِنْسَانٌ مُّرْكَبٌ مِنَ السَّهْوِ وَالتَّسْيَانِ أَصْلَحَ اللَّهُ تَعَالَى نَسْيَانَنَا وَعَقَرْنَا عَصِيَانَنَا” “İnsan; hata ve unutkanlıktan oluşmaktadır. Cenâb-ı Hak bizim unutkanlıklarımızı düzeltsin ve günahlarımızı bağışlasın” maksuda şuru‘ olunur.

Mâlûm ola ki sûre-i Fâtiha-i şerifenin evvelinde

¹⁸² Fahreddin er-Râzî, 25 Ramazan 543 (6 Şubat 1149) yılında Büyük Selçuklu Devleti’nin başkenti olan Rey’de dünyaya geldi. 544’te doğduğu da gelen nakiller arasındadır. Bekrî, Teymî ve Kureşî nisbelerinden anlaşıldığına göre soyu Arap asıllı bir aileye dayanır. İbnü’l-Hatîb veya İbn Hatîbü’r-Rey diye de tanınmakla beraber ekseriyetle Fahreddin er-Râzî ismiyle meşhur olmuştur. Şâfiî ve Eş‘arî kaynaklarında ise “İmâm” unvanıyla adı geçmektedir. bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Fahreddin er-Râzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/89-95.

¹⁸³ *Tefsîrü’l-kebîr*, Kimi sûrelerin sonunda yer alan tarihlerden ve son olarak da Feth sûresinde geçen 603 (1206-07) tarihinden farkedileceği üzere müellifin hayatının son zamanlarında kaleme alınan çalışma ilim çevrelerinde daha çok *et-Tefsîrü’l-kebîr* ve *Tefsîrü’r-Râzî* ismiyle meşhur olmuştur. bk. Lütfullah Cebeci, “Mefâtihu’l-gayb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/348-350.

Kavl-i şerifine gelinceye kadar istinbât¹⁸⁵ ve istihrâc olunan umûr-ı vâcibe üçtür.

(Evvelkisi) Budur ki mü'min olan Hak Teâlâ'ya daima hamd-ı sena etmek üzerime vaciptir diye itikad etmek.

(İkincisi) Hak Teâlâ kendisine hamd-ı sena olunmaya cümle eşyadan ehaktır. Ve hamd-i hakîkî ile mahmûd-ı hakîkî olan ancak Hak Teâlâ'dır diye îtikat etmek.

(Üçüncüsü) Mü'min olan kimse Hak Teâlâ'dan ğayrisine hamd-ü sena eder ise ol ğayra olan hamdi hamd-i hakîkî olmayıp belki ol hamdi, hamd-i mecâzî olduğunu ve ol ğayrın zahirde hamda istihkâkî var ise de istihkâk-ı hakîkî ile müstehak olmadığını itikad etmek.

[Hamd Etmenin Lüzumu]

Et-Tenbîh

Bu makamdan üç şey dahi müstefâd olur ki onlar dahi abd üzerine vaciplerdir.

(Evvelkisi) Budur ki tâlib-i hak ve sâlik-i ahiret mü'min-i mühlis Hak Teâlâ Hazretlerinin zikri ile ihlas üzere müdâvim olup ve fikri ile iştigal ve esmâ-i ilâhiyesinde tefekkür-i sâdık ve teemmül-i hâlis ile tefekkür üzere sabit olmakda mücâhede etmektir.

(İkincisi) Allah Teâlâ'nın 'ibâdına ihsan eylediği dahilî ve haricî her bir nimetlerine gayret nazarı ile nazar etmektir.

(Üçüncüsü) Allah Teâlâ'nın mahlûkâtıyla Allahü Teâlâ'nın şân-ı azîmine istidlâl yani delil tutmaktır ki böyle mahlûkât sahibi her halde mevcut olup ve cemi' sıfât-ı kemâliyle kendisinde hasıl ve her neyi diler ise îcâd ve î'dâma kâdir bilmek.

[Hamd Etmek Nedir ve Nasıl Gerçekleşir?]

Et-Tezyîl

Mâlûm ola ki abd üzerine Hak Teâlâ'ya hamd eylemek vacip olduğu sabit olduktan sonra abd üzerine iki şey dahi vacip olur.

(Evvelkisi) Hamdin manasını yani hamd neden ibaret olduğunu bilmek.

(İkincisi) Allah Teâlâ'ya olan hamd ne ile hasıl olur. Ve o vacibin edâ-ı keyfiyeti nice olur.

(Şimdi Evvelki) hamdin manası budur ki; abd Allahü Teâlâ'yı medh-ü sena eylemek şol vechile ki Allahü Teâlâ kendi fazlıyla kulların istihkâkî olmayarak kullara in'âm ve ihsân

¹⁸⁴ Kur'ân-ı Kerîm Meâli, el-Fâtiha 1/5.

¹⁸⁵ İstinbat, (استنباط) i. (Ar. nebî "kuyunun suyunu çıkarmak, izhar etmek"ten istinbât) Bir sözden, bir işten bir anlam çıkarma, dolayısıyla anlama. bk. "Kubbealti Lugati - İstinbat kelimesi anlamı, İstinbat nedir?" (Erişim 27 Aralık 2023).

edidir diyebilmek. Ve dahi hamdin hasıl manası Hak Teâlâ'nın sıfât-ı el-kemâl ve'l-cemâl ile muttasıf olduğunu 'abd-ı izhâr eylemektir.

(Ve dahi ikinci) Allah Teâla'ya olan hamd ne ile hasıl olacağını bilmektir ki yani hamd üç şey ile hasıl olur.

Evvelki kalp, ikinci lisan, üçüncü sâir 'âzâ-i cevârihdir.

Amma kalp ile hamdin husulu 'abd Hak Teâlâ'nın sıfât-ı kemâliyye ve celâliyye ile mevsuftur diye itikat etmek.

İkinci lisan ile abd Hak Teâlâ'nın sıfât-ı kemâliyyesine delâlet eden lafızlarını âdap ile zikretmektir.

(Üçüncü) cevârih-ı 'âza ile Hak Teâlâ'nın sıfât-ı kemâliyyesine delalet eden ef'âli işlemek.

Şimdi 'abd şu üçün her birini şeriatte muteber olan âdâbına mürâ'ât ile eda eylemek. Hak Teâlâ'ya hamd olur. Yalnız lisan ile hamd-ü sena eylemek hamidde ve şükürde kifâyet eylemez. Bunun için 'abd hamdin edasında üç erkâna riâyet etmek üzerine vacip olur. Her hangisini ihmal ederse hamdi terk etmiş olur. Kendisinden hamd hasıl olmaz sonra hamdı kâmil olarak îfa eylemek üzerinde borç kalır. İfasını terk ederse günahkâr olur. Zira vacibi terk etmiş olur. Vacibin terki isyandır

Dâhi mâlûm ola ki sûre-i şerîfenin ibtidâsından bu makama gelince müstefâd olan umûr-ı vâcibe mâlûm oldu ise;

186 ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾

Kavl-i şerifinden istinbât olunan umûr-ı vâcibe mâlûm olsun on dört şeydir.

(Evvelki) Mü'min-i muhlis esnâ-i ibadetinde yani ibadeti işlerken huzur-ı kalp üzere olup ibadetini gafletsiz işlemektir. Zira huzur-ı kalp ibadetin ruhudur. Huzur bulunmayan ibadetin kadri olmadığını âyât-ı Kur'ân ve ehâdis-i nebeviyye ve âsar beyan eder.

(İkinci) Sâlik-i ahiret olan Mü'min-i ârif ibadeti halinde Hak Teâlâ Hazretlerini gözüyle görür mertebesinde ibadet ederek Hak Teâlâdan gayrisini nazar-ı kalbinden çıkarıp ancak Hak ile hazır olur mertebesinde kalmak.

(Üçüncü) Mü'min-i muvahhit olan kimse bu iki mertebeyi tahsil etmek yani bu mertebeler her ne türlü 'amel ve 'ilim ile husule gelecek ise onun tariklerini bulup esbaplarıyla meşgul olmak vacip olur. Bunun hakkında Kur'ân-ı Kerim'de delil âyet vardır ki;

186 (Allahım!) Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz. *Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*, el-Fâtîha 1/5.

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا ءَامِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهِ ءَ وَالْكِتَٰبِ الَّذِى نَزَّلَ عَلَىٰ رَسُولِهِ ءَ وَالْكِتَٰبِ الَّذِى أُنزِلَ مِنْ قَبْلُ ءَ وَمَنْ

يَكْفُرْ بِاللّٰهِ وَمَلَائِكَتِهِ ءَ وَكُتُبِهِ ءَ وَرُسُلِهِ ءَ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا﴾¹⁸⁷

El-âyet-i kavli şerifi gibi. Bunun tahsilinden ihmal eden kimse âsim olur.

(Dördüncü) Mü'min Hak Teâlâ'dan ğayra hiçbir vechile ibadet etmemektir yani ne hakikaten ibadet ile ve ne sûreten ibadet ile ibadet etmemektir. İbadeti Hak Teâlâ'ya mahsus kılmaktır.

(Beşinci) Mü'min olup ibadet eden kimse kendi yaptığı ibadeti yalnız kendi kudretiyle hasıl olmayıp belki Hak Teâlâ'nın halk etmek iânesiyle hasıldır diyebilmek.

(Altıncı) İbadetin ef'âlinde kemâliyle kabule şâyan ve müstahak olur. Mertebede ibadetin husulünde ve belki cemi' umûr-ı mühimme-i dünyeviye ve uhreviyyesini tahsilinde kendi kudretine itimâd etmeyip Hak Teâlâ'dan meûnet yani hulûs ile yardım dilemek.

(Yedinci) İbadet ederken ve cemi' ahvalde ve her bir harekât ve sekenâtta Hak Teâlâ'nın 'azamet-i kibriyasını mülâhaza ile ta'zîm üzere daim olmak.

(Sekizinci) Mü'min Hak Teâlâ'yı zikretmek murad edip zikriyle meşgul olduğu halde Hak Teâlâ'nın zikrine kemal mertebe ihtimâm edip huzur-ı kalp ile zikredip zikir vaktinde gaflet ile zikretmekten ğâyet ihtiraz etmek.

(Dokuzuncu) İbadet halinde kendisini ehl-i ibadetten diye tefâhür etmeyip ve ibadeti yüzünden kendisinde hiçbir kemal görmeyip ibadet yüzünden rütbesini mahv ile kendine kadr-ı fazilet vermekten hazar etmektir.

(Onuncu) İbadetini dünyevî ve uhrevî hiçbir garaza binâ etmeyip belki ancak ibadetten maksat Hak Teâlâ'ya kulluk etmek ile ibadet Hak Teâlâ'ya vuslata vesilemdir diye itikat etmek.

(On birinci) İbadet ancak Hak Teâlâ'ya vuslat ve kurbiyyete sebep-ü vesile bilip ibadet hakkında başka şerâfet görmemektir.

(On ikinci) İbadette ve sâir umûr-ı mühimmede hakikat halde muîn olan ancak Allahü Teâlâ'dır yani onların husule gelmesi ve nefsinden vücuda gelmesi Hak Teâlâ'nın iâne ve yardımıyla olup ondan ğayrisini iâneye ehil görmemektir.

(On üçüncü) Mü'min kul dünyevî ve uhrevî bir haceti olup onun husule gelmesi için Hak Teâlâ'ya dua edip dilemek kastettiği halde duasının kabulü ve hacetinin husulüne sebep-i vesile

¹⁸⁷ Ey îmân edenler! Allah'a, Peygamberine, Peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba îmân edin. Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve ahiret gününü inkâr ederse, derin bir sapıklığa düşmüş olur. *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, en-Nisâ 4/136.

olur. Hak Teâlâ'ya kurbiyyet için duaya başlamazdan evvelce bir ibadet-i latîfe-i meşrûa ile ibadet etmek namaz ve oruç ve sadaka etmek gibi lazım olduğunu itikad etmek.

(On dördüncü) İbadetin de kendisini âbidlik ile teşrik edip yani büyük bilip kendi hali bilip kendisini sahib-i kemal bilerek bunun ile sahib-i 'acz ve ehl-i kibir olmaktan hazar eylemek.

[İki Temel Konu]

Dahi mâlûm ola ki sûre-i fâtiha-i celîle'nin bu makama gelince istinbât olunan umûr-ı vacibe mâlûm olduysa bundan sonra

﴿أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾¹⁸⁸

Kavl-i şerifinden sûre-i şerifenin ahirine kadar delâletten hasıl olan umûr-ı vacibe beyan olunur. Onlar iki şeydir:

(Evvelki) Budur ki mü'min-i muhlis olan kimse daima Hak Teâlâ'nın kendisine tarîk-ı müstekîme hidâyet-i hâssa ile hidâyet-i tevfiik eylemesini Hak Teâlâ'dan talep etmektir.

(İkinci) Budur ki mü'min-i halis gerek itikadında ve gerekse â'mâlinde ve gerek â'dâtında dîn-i Hak üzere sabit olmasıyla bile Hak Teâlâ'nın kendilerine ahvallerinden razı olmadığı âsilerinin ve Hak Teâlâ'nın â'dâ-ı ekberleri bulunan küffâr muânidînin tarîkat-ı bâtîlelerine îtikâden ve â'mâlen her birerlerinden daima kendisini sakınıp hazar üzere olmaktır.

(Evvelki) Hak Teâlâ'nın

﴿أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾¹⁸⁹ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ

Kavl-i şerifinden müstefâd olmuştur.

(İkinci) Hak Teâlâ'nın

﴿غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾¹⁹⁰

Kavl-i şerifinden müstefâd olmuştur. Bu iki vacibin fi'l-cümle mâlûm olmasını îzah eder. Bir tembihe muhtaç olduğundan makam tafsilde beyan olunur ki fehmi âsan ola.

[1.Doğru Yola Nasıl Ulaşılır?]

et-Tembih

Bu makamın zahir olması üç şeyi bilmeye muhtaç olur.

¹⁸⁸ Bizi doğru yola, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, el-Fâtiha 1/6.

¹⁸⁹ Bizi doğru yola, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet; gazaba uğrayanlarınkine ve sapıklarınkine değil. *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, el-Fâtiha 1/6-7.

¹⁹⁰ Gazaba uğrayanlarınkine ve sapıklarınkine değil. *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, el-Fâtiha 1/7.

(Evvelkisi) Vacib-i evvelin beyanında zikir olunan hidâyet-i hâssadan murad nedir?

(İkinci) Tarik-ı müstakimden murad nedir.

(Üçüncü) Hidâyet-i hassayı talep etmek neden ibarettir yani talep ne ile hasıl olur?

Şimdi mâlûm ola ki hidâyet iki nev'ıdır.

(Evvelki) Hidâyet-i mutlaka'dır. Ona hidâyet-i 'âmme demişlerdir. Bu hidâyet-i 'âmme, 'âmme-i Mü'minde yani fasıkda ve salihde bulunur.

(İkinci) Hidâyet-i hâssa'dır. Ve dahi hidâyet-i 'âmme ol hidâyettir ki hidâyet-i hâssa'nın üzerine bina olunur yani ibtida hasıl olan hidâyet-i evveldir. Hidâyet-i 'âmme hasıl olmayan mahalde hidâyet-i hâssa hasıl olmaz.

Hidâyet-i 'âmme oldur ki Hak Teâla Hazretleri müstead tevfiğ olan kuluna din hakkında mevcut olan umûr ki asıl din onlardan ibaret olmuş olur. Şöyle ki onlarsız din husule gelmez. Ol ümür onlardır ki kalp ile itikâd olunup îmân etmesi farz olan şeylerdir.

Hak Teâlâ'nın Zat-ı bâki varlığı hakkında ve birliği ve sair sıfatları hakkında ve melekler ve Peygamberler ve kitaplar ve yevm-i ahiret hakkında itikadi farz olan ümürün ol abdin kalbine tasdikini tevfiğ edip hasıl îmânı sıdkan ve halisan kulun kalbine sabit kılıp yerleştirmek ile ol din-i hakda ibâdına 'amel etmesi farz olan ibâdâtını cemi' şurut ve adabına muvafık olarak Hak şeriat üzere 'amel eylemesini kuluna tevfiğ eylemek ehl-i hidâyet-i 'amme budur.

(Ve dahi hidâyetin ikincisi) olan hidâyet-i hâssa budur ki abd müsteadde asıl hidâyet-i tevfiğ olduktan sonra ol hidâyet-i tevfiğıyyeyi muhâlif umûr-ı mudırradan hıfzederek ve hidâyet-i sêbikaya hâlel ve zeval gelmeyip sebat üzere kararda olmasıyla bile asıl hidâyetin mertebesi kuvvet bulup 'âlâya terakki ile cânib-i kemâle tezâyüd etmektir.

Nitekim Hak Teâlâ'nın havas ibâdından bulunan Enbiyâ-ı 'ızâm aleyhimü's-selam ve Evliya-i Kirâm rahimehümüllah Teâlâ Hazarâtını Hak Teâlâ hazretleri ol hidâyet-i hassa-i kerîmeye tevfiğ ile teşrif ve tekrim buyurmuştur.

Hasıl-ı makam hidâyet-i hassadan murad Hak Teâlâ Hazretleri mü'minin kalbinde ibtida-i tevfiğ ile hasıl olan îmânın muhalifi bulunan zulumât-ı cehliyyesini kalbinden ihraç edip ve hevâyı nefsiyyesinin şedîd damarlarını kat' ile maârif-i ilâhiyyesi nurlarıyla kalbini tenvîr eder ve 'âzâ-i cevârihini tâat-ı rabbâniyyesinde tav' ve telezzüz ile 'amel etmek mümine ihsan olur vechile 'ubûdiyyet etmek müyesser olmasını bâis olan tarik ve esbabını kendi lutfuyla abd-i muhlisine delâlet tevfiğı buyrulmak ile 'abd-i muhlis dahi bu tevfiğ ile muvaffak olduktan sonra mabuduna layık ibadet-i hakka ile ibadet üzere müdâvemet etmektir.

(Ve dahi Tenbihin ikincisi) olan tarîk-ı müstakîmden murad Hak Teâlâ peygamber ile beyan eylediği din haktır. Yani benî âdem hâlıkalarını bilip taraf-ı Rabbîlerinden ihsan olunan

hesapsız nimetleri mukabelesinde ifa edilecek umûrun âdâbını tarif eder. Enbiya ‘aleyhimü’s-selam ve onları müeyyed kitaplar ile beyan olunan bir tarikittir.

Ve peygamberler tarif edip ve kitapların beyan eylediği âdâb-ı latîfeye insan tarafından istihsan olunan ol âdâplar üzerine ziyade etmek ve yahut ol âdâpların bazısını ifa etmek insana ağır geldiğinden kendilerine hiffet hasıl olsun diye onların bazısını terk ile noksan eylemekten salim olmak din-i müstekîm olması bundan ibarettir ki Hak Teâlâ Hazretleri kendi lutfuyla tarik-ı ahiret nimetleri olan ibâdât-ı şerîfe âdâb-ı ubudiyyet erkân-ı şükür olan ahvâl-ı haseneyi in’âm ve ihsan eylediği kullar ki Enbiya aleyhimü’s-selam ve Evliya-i Kiram ve salihîn, kamilîn olan zatlardır ki onların dar-ı dünyada kulluklarında halisler ve muhlisler olduklarından dar-ı ahirette onlardan razı olup onları dar-ı makdisi bulunan cennet-i ‘âliyyesinde meleklerine mukârın oldukları halde iskan ettirip lezâiz-i rahmâniyyesi ile müstağrak kılmasını va’d-i kerim buyurduğu kullarının dini ve tarîkıdır. Şimdi mü’min-i muhlis bu tarikat-ı ‘azîmeyi talep etmeleri vacip oldu.

(Ve dahi tenbîhin üçüncüsü) olan hidâyet-i hâssa’nın talebi neden ibaret olduğu mâlûm ola ki hidâyet-i hâssa talebinden murad Hak Teâlâ hazretleri ol hidâyet-i hâssa’yı ‘ibâdına tevîk buyurup kendilerinde hidâyet-i mezkura’nın husule gelmesinde ‘ibâdallâh-i sa’y-ı belîğ ile ve meşâkk-ı kesîra’ya tahammül ile vus‘alarını sarf etmekten ibarettir ki ol hidâyet-i hassa hidâyet-i ‘âmme gibi mevhibe olmayıp bil ki ‘ibâdın kendileri tarafından ihtiyarlarıyla mücadele eylemek ile hasıl olmasına mevkuf kılınmıştır. Nitekim bu hidâyetin husulü ‘ibâdın kesb ve mücadeleleriyle olduğunu beyan hakkında Kur’ân-ı Kerim’de Hak Teâlâ Hazretleri beyan buyurmuştur.

﴿وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا﴾¹⁹¹

Şimdi bu hidâyet-i hâssa’nın husule gelmesi kulların kesbleri vasıtasıyla kendi talepleriyle olması mâlûm olduysa ‘abd kendisi talep etmeyerek böyle bir hidâyet-i hâssa kendisine tevîk olunmasını ümit etmek abestir ve Hak Teâlâ’nın hikmetine muhaliftir. Âyet-i şerîfe-i sêbika’nın manâ-yı şerifine âgâh olmayıp cehl-i mutlak’tan neş’et eder.

[İlâhî İsteklere Muhatap Olma Arzusu]

et-Tezyîl

¹⁹¹ Bizim uğrumuzda cihad edenler var ya, biz onları mutlaka yollarımıza ileteceğiz. *Kur’ân-ı Kerîm Meâlî*, el-Ankebût 29/69.

Bir hâlettir hidâyet-i hâssa taleb-i mâlûm olduysa taleb-i mutlak dahi bilinmesi lazım geldi. Zira tekâlif-i ilâhiyeyi îfa eylemek ve her bir farzı yerine getirmek hakkında talep eylemek ‘ibâdullah üzerine vacip olmuştur.

Eğer ‘ibadullah vezâif-i ‘ubûdiyetlerini eda ettikleri halde kendilerine vacip olan talep olmadığı halde borçlarını yerine getirmiş olmayıp mevâcipleri üzerlerinde kalmış olur.

Bu cihetten her bir taat hakkında talep neden ibaret olduğunu bilmek vacip oldu. Tâ ki Rabbisine taat etmeyi murad eden ‘abd-i muti‘ âdâp talebiyle ‘amel eyleyip ‘âmâlî ‘inde’r-Rab Teâlâ kabule şâyan ola.

[Yönelmeyi İstemek Nedir?]

Şimdi geldik taleb-i mutlak manasını beyan etmeye. Asl-ı talep için iki mana vardır.

(Evvelki) Mana-yı luğavî

(İkinci) Mana-yı istilâhî’dir.

Mana-yı luğavî budur ki bir şeyi dil ile istemektir yahut bir şeye kalbi ile meyil eylemek yani kalp ondan hoşlanmak. Şimdi ibadetin talebi hakkında bu mana murad değildir. Zira bu kadarca kalbin meyli ile ibadet hasıl olmaz ve ‘abd bu mana kendi kalbinde bulunmak ile ibadet borcunu îfa etmiş olmaz. Mesela bir kimse namazı kalbi ile sevmekten ve namazdan hoşnut olmaktan namazı ‘âdâb-ı şer‘iyyesi ile kılmadıkça namazı eda etmiş olmaz. Ve sâir ‘ibâdât dahi böyledir ve dahi talebin ikinci manası mücerret meyil olmayıp belki meyil ile kalpten irâde-i hâssa olan ihlâsı kâmil bulunmak.

Eğer farz olan şey kalbe mahsus olan umurdan olursa mesela îmân gibi ve muhabbetullah gibi ve yahut meyl-i kalp ile beraber cevârih-i ‘âzâdan bir fiil-i has bulunmak yani bu manaca talepten murad Hak Teâlâ insanda yarattığı âlât-ı beşeriyye ve ‘âzâ-i insâniyyesini her hangisini her ne hizmete koşmuş ve her ne hizmet için yaratmış ise onları o hizmette kullanmaktır. Her ne kadar kullanmakta meşakkatler olur ise de.

Şimdi bu mananın kamilen mâlûm olması bir tetimmeye muhtaçtır ki onun ile zahir ve ‘âşikâr ola.

[Yönelmeyi İstemek Nasıl Gerçekleşir?]

Tetimme

Mâlûm ola ki talep kendisiyle hasıl olan umur insanda üç şeydir:

Evvelki kalp, ikinci lisan, üçüncü sâir ‘âzâ-yı cevârih-i beden.

Bazen bu üçün her birisiyle yalnız talep hasıl olur ve bazı şeyde ikisiyle hasıl olur. Mesela lisan ve kalp ile îmân hasıl olması gibi yani ikrar lisan ile hasıl olur ve tasdik kalp ile hasıl olur ve bazı şeyde bu üçün mecmu‘ ile talep hasıl olur. Mesela namazın ve sair ‘ibâdet-i bedeniyyenin hasıl olması gibi.

(Amma evvelkisi) olan kalp ile talep olunmasının vechi budur ki Hak Teâlâ hazretleri beden-i insanda cemi‘ âzâ-yı cevâriha sultan olmak üzere kalp yaratmıştır. Her ne ki ‘amel olursa onsuz kabul değildir. Gerek ‘amel-i lisan ve gerek ‘amel-i cevârih cümlesinin kadri kalp ile hasıl olur.

Onun için hadisi şerifte vârid olmuştur.

﴿أَلَا وَإِنَّ فِي الْجَسَدِ مُضَغَةً إِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْجَسَدُ كُلُّهُ وَإِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْجَسَدُ كُلُّهُ أَلَا وَهِيَ الْقَلْبُ﴾

Mana-yı şerifi budur ki;

“Âgâhı mütenebbih olunuz! Cesed-i insanda bir et parçası vardır ki o parça fasit olduğu vakitte cesedin her bir uzvu fasit olur ve salih olduğu vakitte cesedin her bir uzvu salih olur. Âgâh olup biliniz ki! Ol et parçasından murat kalptir diye buyurmuştur.”¹⁹²

Bundan mâlûm olduğu cümle hayr ve şer insandan sâdır olur ise kalpten sâdır olmuştur. Kalp cemi‘ âza üzere hakimdir. Mâlûm ola ki Hak Teâlâ kalbi kendi Bâri Teâlâ’sını marifet yani bilmek için yaratmıştır.

Nitekim Kur’ân-ı Kerim buna nâtıktır. Buyurmuştur ki;

﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾¹⁹³

Kelâm-ı şerîfini ليعرفون ile tefsir eylemişlerdir. Yani cin ile insanı yarattığının gayesi kendimi bilmektir. Onun için ki kalbi olmayan mahlûkât Hak Teâlâ’yı marifet ile mükellef değildir. Bu ecilden kalp makarr-ı îmân olduğundan havf ü racâ’ya mahal vaki olmuştur.

Zira mârifetullah olan Îmân-ı Kâmil’in semeresi olan havf ü recâ kalp içinde hasıl olmadıkça kul hâlîkına ihlas ile taat etmek müyesser olamaz. Bunun için kalbinde havf ü racâ’yı tahsil etmek kul üzerine vacip oldu. Bu vacibi eda etmek için havf ü racâyı talep etmek kul üzerine borç olduğu mümin kalbinde ibtidâen yani talep etmeyerek havf ü racâ eseri bulunmadığından havf her ne ‘amel ile hasıl olacak ise onun sebeplerine yapışıp ta kendisinde eser-i havf hasıl olana kadar vus‘unu sarf edip çalışmak ve kezâlik racânın dahi esbabını öğrenip racâ her ne ‘amel ile hasıl olacak ise eser-i racâ kalbinde hâsıl olana kadar çalışmak ile bu iki vecih olan havf ü racânın eserleri kalpte husulüyle ‘âlem-i dünyayı izâe eden güneş misali envâr-ı maarif-i ilâhiye kalb-i ‘abd’da zuhura geldikte ‘abd’da îmân-ı kâmil hasıl olup taat-i ilâhiyede ihlas ile ‘amel etmek müyesser oldukda her ne türlü ibadet eder ise lezzet hâsıl olur.

¹⁹² Buhârî, *el-Câmi ‘u ş-şahîh*, “İman”, 37 (N0. 52).

¹⁹³ Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım. *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, ez-Zâriyât 51/56.

Onun için bu makamı tahsil edemeyen mümin ‘ibâdâtında halâvet bulamadığından ve eylediği ‘ibâdâtında suûbet ve zorluk ile işlediğinden Bâri Teâlâ ‘indinde ol ‘amelin kadri ve şânı olmaz.

El-hâsıl ibadet ile iştilal etmeyi kasd-i heves eden muhib taat-i tarik-ı ihlası bulmak lazımdır. Eğer tarik-i ihlas gâyet meşakkatli olduğundan güya ki Hak Teâlâ’ya hüsn-i zan ile ol cânibe ihtimam etmeyerek sûreten ‘âbidîn tarzı ve sîmasıyla yine rahât-ı dünyeviyyesine halel gelmeyerek fazl-ı ilâhi ile meârif-i latîfeye nail olmak ümit eden zat Hâlık Teâlâ’nın âdât-i ilâhiyesine muhalefet ederek ‘abes ile iştilal etmiş olur. Bu makam pek ziyade nazar-ı dakik ile tefekkür olmak lazım olan umurdandır.

Zira şân-ı insâniyete elzem olan budur ki kendinden mukaddem selef-i Sâlihîn ve âlimîn mukteda bih bulunan Zevât-ı Kiram Enbiyâüllâh-ı Teâlâ aleyhimü’s-salâtü ve’s-selâm ve Evliyâ-i Kirâm ve sâir-i kümmeli ümemin tavır üzere gittiler ise ve hakk-ı ‘ubudiyette ne hâl üzere ihtimâm ettiler ise onların miras koydukları tarikları tutup o yoldan gitmek ‘ammeye vaciptir. Zira Hak Teâlâ onları ‘âmme-i ‘ibâd-ı yedici ve önlerine delil olmak üzere göndermiştir. Bu cihetten onların tariklarını te’vil ederek meslek-i âhire-i sülûk etmek tarîk-ı Bâri’den çıkmaktır. Zinhar bi zinhar insan bu hususu hoş teemmül etmektir.

Ve dahi talep kendisiyle hasıl olan umurun (ikincisi) bulunan lisan. Amma bu lisan ile talep olunmasının vechi budur ki her ne kadar lisân-ı kalbi gibi emr-i manevî olmayıp cevârih-i bedenden bir uzuv ise de Hak Teâlâ lisanda bir kuvvet-i hâssiyet yaratmıştır ki lisanı ol hâssiyet cihetinden sâir ‘âzâdan mümtazdır. Ve ol hâssiyet sebebiyle şerâfeti ‘azimdir. Ve kabahati dahi vaki olsa büyüktür. Onun için ki küfür zira lisanın çenesi küçük taati ve kabahati büyüktür. Ve îman lisan şهادeti ile hasıl olurlar. Masiyetlerin büyüğü ve gâyet-i küfür ve taatlerin büyüğü ve gâyet-i îmandır. İki cihetten fiil-i kalbi yani masiyet ve taat cihetleri büyüktür. Ol hâssiyetten murad lisanın kalbe tercüman olması her ne şey ki kalpte hasıl olur ise küfür ve îman şer ve hayır dil onu kalpten alıp zahire çıkarır. Kalpte olan mana dil ile mâlûm olur. Nitekim buyrulmuştur: “الَلِّسَانُ تَرْجُمَانُ الْقَلْبِ” “Lisan, kalbin tercümanıdır.”¹⁹⁴

Bunun için insan lisanı yüzünden mücâzât ve mükâfât olunur. Eğer bir şeyin farkında olmayarak lisandan sadır olursa onun kadri yoktur. Nitekim münafıkın îmânı gibi.

Şimdi lisan ile talep olunmanın vechi malûm oldu ise lisan ile talep olunmasının keyfiyeti mâlûm olmak iktiza ettiği bu beyandan maksat asıl budur.

[Yönelişi Dil İle İstemek]

Mâlûm ola ki taraf-ı ilâhîden lisan hakkında teklif olunan umur kul mabudunu dil ile daima zikredip yani yâd edip anmak ve ‘ibâdullahi Teâlâ beyninde daima hayr olur ve dünyaca

¹⁹⁴ Câhiz, *Resailü'l-Cahiz*, 141.

ve ahirete müteallık ve taatullaha müteallık olan umûr-ı haseneyi tekellüm, umûr-ı muzırradan hazer edip sukut etmektir. Hak Teâlâ lisanı kendi meârif-i rabbâniyesi hakkında medar olan umurda kullanılmak için yaratmıştır.

İnsan lisânının halk olduğu vechi ‘ındinde mâlûmu oldukda lisânını kendi Rabbisi hizmetinde kullanmak için lisânını bu yolda rusuh hasıl olur mertebeye kadar vus‘unu sarf edip size ve layık olmayan kelimeleri söylemekten men‘ine mücâhede edip kelimât-ı kabîhadan sukût etmek kendisinde âdet oluncaya kadar uğraşıp çalışmaktır. Ve her ne söylemek iktiza eder ise o kelimadan gelecek hayr ve şer neye müncer¹⁹⁵ olacağını kalbinde tefekkür edip söylemek hayır ise o sözü söylemek ve eğer şer ise sukut eylemek ve dahi lisandan matlup olan Hak Teâlâ’nın zikrini yani tehlîl ü tesbih ü tahmîd yalnız lisân ile rüzgâr ile hareket eden ağaç dalları ve yaprakları gibi kuru hareket ettirmeyip belki dilinde zikir eylediği lafzın manasını kalbinde fikir ve heybe-i ilâhiyeyi mülâhaza ile zikir ve tesbih eylemeyi kendinde âdet olur.

Mertebe-yi tahsil eylemek ile kul hâlıkını böylece zikri kendinde peyda ve hasıl olmak her ne türlü edepler ile vücuda gelecek ise onun esbabında her ne kadar meşakkatler olur ise de mücâhedât tarıkları ile çalışmaktır. Zira kalbinde eser-i infîâl olmayarak yalnız lisan ile olan ezkârın ‘ındAllahı Teâlâ kadri yoktur. Kur’ân-ı Kerîm’de buyrulmuştur.

﴿يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يَكْتُمُونَ﴾¹⁹⁶

el-âyet ve hem dahi böyle lisan zikrinin nefis-i zâkira te’sir ve nefi yoktur.

El-hasıl lisan ile talepten murad umûr-ı kabîhadan lisanı kendi tabîat-ı hareketiyle hareket vehle-i hareketten men‘i âdet ettirmek ve umûr-ı hayriyyeyi zür ile ve kahr ile ülfet ettirmek. Lisanda bu iki hâlet hasıl olmadıkça lisan ile talep bulunmaz. Ve dahi talep kendisiyle hasıl olan üçüncü lisandan gayri beden-i insanda cevârih-ı ‘âzâ ki göz ve kulak ve el ve ayak ve sâirlerini Hak Teâlâ her birerlerini ayrıca ayrıca¹⁹⁷ birer hizmete ve kâhı kere cümlesi birden bir hizmette kullanılmak için halk eylemiştir. İnsan bu ‘âzâları hakkında iki türlü teklif ile mükellef olmuştur. (Birisi) ‘âzâları menhiyyât olan umurdan hıfz eylemek. (Diğeri) ‘âzâlar ile husule gelecek tâât-ı ilâhiyyeye vus‘unu sarf edip meşakkatli perhizler ile haram olan umurdan sakınmayı ve umûr-ı hayriyyelerde tav‘ ile işlemeye zür ve zahmet ile ülfet ettirip tâ ki kendilerinde tabiat olur mertebeye varınca uğraşmak cevârih ile talep eylemektir. Evvela kalp

¹⁹⁵ Münçer, (منجر) sıf. (Ar. İncirâr “çekilmek”ten muncerr) 1.Bir yöne doğru çekilen, çekilip götürülen, sürüklenen. 2.Bir duruma veya şeye varıp son bulan, ... ile sonuçlanan. bk.“Kubbealti Lugati Münçer kelimesi anlamı, Münçer nedir?” (Erişim 18 Aralık 2023).

¹⁹⁶ Ağzlarıyla kalplerinde olmayanı söylüyorlardı. Oysa Allah, içlerinde gizledikleri şeyi çok iyi bilmektedir. Kur’ân-ı Kerîm Meâli, Âl-i İmrân 3/167.

¹⁹⁷ Eserde “ayrıca” kelimesi iki defa üst üste yazıldığı için, orijinalini korumak adına bu şekilde kalmasını uygun gördük.

sâlim olup itikat tam vücuda geldikde kalp tarafından her bir ‘âza bir fiili işlemeye irade-i kalbe tabi olarak işlenmesi kendisine âdet etmek talepten murad budur.

El-hasıl makam kalbin taleb-i mücerred yani yalnız kalbin bir şeye meyl eylemesinden ibaret olmayıp belki kalbin talebi manasını beyanında zikir olunan sıfatları kalbe kararlaştırıp ülfet ettirmek ve kezâlik lisan ve sâir ‘âzânın her birerlerinin talepleri hemen kendi tabiatleri muktezası üzere hayır ve şer her ne olur ise kendi halleri üzere hareket etmek olmayıp belki her bir harekette kalp iradesiyle olmaya âzâlara ülfet ettirmektir. Şimdi bu esbâb-ı talep olan üç şeye kalp, lisan ve ‘âzâ-i cevârih her birerlerini tarîk-ı talebe sevk eylemek edepi şerîat kitaplarında bazısı kütüb-i fihriyyede ve bazısı kütüb-i edebiyede müfasssâlen beyan olunmuştur. Ulemâ-i şerîat vazifeleri olduğu cihetten izah ve beyan eylemişlerdir. Mü’min-i sâdik olan kimse din-i kavîm hakkında kendine borç olan umuru teftiş edip vazife-i islâmiyyesi olmaya sa’y eylediği halde her bir edebî ‘ilmini erbâb-ı kâmilîne müracaât edip öğrenmek âsân olmuştur.

وَقَفْنَا اللَّهُ تَعَالَى بِطَلَبِ الْأَدَابِ خَيْرِ الْمَرَاتِ وَسَهَّلَ عَلَيْنَا الْاِحْتِرَازَ عَنِ الْمُخَالَفَاتِ

“Allah, bizleri zamanın en hayırlısı olan ahlaka kavuşmada (/âdâb tahsilinde) muvaffak kılsın ve bize, dine aykırı amellerden korunmayı/uzak durmayı kolaylaştırsın.”

Ve dahi mâlûm ola ki sûre-i celîlenin ﴿أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾ kavî-i şerifinden ahîr-i

sûreye deyin istinbât olunan iki şeyin ikincisi olan mü’min-i hâlis din-i hak üzere sabit olması ile Hak Teâlâ’nın kendilerinden razı olmadığı âsileri ve kafirlerin tarikat-ı batîlelerinden hazar üzere olmak. Bu hazar ise vacibedir ki Hak Teâlâ o tarikatleri yani masiyet olan ve küfür olan umûr-ı insan işlemeyip hazar üzere olmaya emir ve küfür ve masiyeti işlemekten nehy buyurmuştur. Mâlûm ola ki bu makamın tafsîli ve zahiran mâlûm olmasının veçhi budur ki Hak Teâlâ’nın nev-ı benî âdemden mahluku evvelâ iki sınıftır. Bir sınıfı ehl-i saâdet ve bir sınıfı ehl-i şegâvet bunlardan her birerleri ikişer kısımdır. Evvelki kısmın kısm-ı ülâ ehl-i saâdet-i ‘âmme, ikinci ehl-i saâdet-i kibirdir. İkinci sınıfın kısm-ı ülâ ehl-i şegâvet-i âmmeye yani ehl-i bid‘at ve ehl-i masiyet ikinci ehl-i şegâvet kibirdir ki ehl-i şirk ve ehl-i küfürdür.

Evvelki sınıf ehl-i hidâyettir. Ehl-i hidâyet iki kısım oldu. Birinci hidâyet-i ‘âmme ehli. İkinci hidâyeti hâssa erbâbı ve dahi ikinci sınıfın kısm-ı ülâ dalâlet-i ‘âmme sahipleri. Kısm-ı sani dalâlet-i ‘uzma ehli. Bu sûre-i Fâtiha-i celîleden hulâsa meâl iki türlü şeydir. (evvelkisi) ‘ibâd-ı mü’minîn Hak Teâlâ’nın kullarına ihsan eylediği iki türlü hidâyetlerinin talepten mücahede edip tahsiline sa’y-ı belîğ ile sa’y eylemek. Yani Fazl-ı ilâhî ile mü’minde hasıl olan hidâyetin kendinde sabit ve bir karar olmasını talep. (ikinci) Hidâyet-i hâssa ‘ibâdından

evliyasının ve kendinden razı olduğu kullarının hidâyetini tahsîli yolunda mü'min cühd ile talep yolunda kudretini sarf eylemek. Bu hidâyet-i hâssa Hak Teâlâ'nın 'ıbâd-ı kâmilîn tarîkı olduğundan ol tarîk üzere talep eylemeyi vacip kılmıştır ve ol â'dâları iki nev-ı'dır. (evvelki) mağdûbîn fırkası (ikinci) dalâlet-i 'azîme ile olan fırka-i dâllîn. Evvelki ehl-i bid'at ve ehl-i meâsi. İkinci ehl-i şirk ve ehl-i küfürdür. Hak Teâlâ bu taifelerden razı değildir. Fırka-i mağdûbîne hidâyeti hâssa ile hidâyet vermemiştir ve fırka-i dâllîn hidâyeti 'âmme dahi vermemiştir. Bu ecilden mü'min-i muhlis olan kimse bu taifelerin itikâdât ve â'mâl-i kabîhalarının emsalinden hazar üzere olmak vaciptir. Onların tarikat-ı habîselerinden mü'min kendi tarîkını sâlim tutmak ona vacip olmuştur. Ol mertebe ki ol ehl-i dalâletin tarîkatlerinden yani itikât kabîhalarından bir itikât yahut â'mâl-i habîselerinden bir amel-i habîs mü'minin itikâdına ve â'mâline karışmaya.

Her kaçan bir itikât ve yahut bir 'amel karışmış olsa mü'min tarîkı müstekîmin istikâmetten çıkarıp mü'minin dinini ibtal edip â'mâlini heba kılar. Zira iki tarîk-ı muhalifin cem' mümkün değildir. Zinhar bi zinhar mü'min-i muvahhid gaflet-i şedîde üzere musır olmayıp ahvâl-ı islâmiyyesinde bazen olsun uyanık olup şöyle tefekkür eylemek lazımdır ki küfür ile îman beyninde zıddiyet mertebesi nedir? Ve ma'siyet ile taat beyninde muhalefet derecesi nedir? Küfür ile îmanın mertebesi hayat ile mevt gibidir. Birisi gelirse birisi gider. Asla bir lahza ikisi bir mahalde cem' olmak mümkün değildir ve masiyet ile taat mertebeleri bu gibi değil ise de her hangisi galip olur ise mağlubunu mahve munkalip eder. Küfür ile îman ve masiyet ile taat halleri böyle oldukda mü'min tarîk-ı sâlimini kemâl-i istikâmet üzere tutup şirk ve küfür olur. İtikâd ve â'mâlinde hıfzetmek üzere pek ziyade cühd eylemek vacip oldu. Nitekim Hak Teâlâ buyurur ki;

﴿فَأَسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ وَلَا تَطْغَوْا إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾¹⁹⁸

el-âyet Hak Teâlâ dinimizde istikâmet etmeyi bizlere vacip kılmıştır. İstikâmet demek dinimiz işlerinde doğru olmaktır. Din işinde doğruluktan murad dinimizden hariç olan şeyi dinimize karıştırmamaktır. Yani caiz olmayan şeyi caizlikle itikat etmek yahut caiz olmayan şeyi caizlikle te'vîl edip dinde fi'l-asl var imiş mertebesinde tutup 'amel etmek

Ve dahi dinimizde işlemesi üzerimize farz ya vacip ya sünnet olan bir 'ameli ehven görerek terk olunmasında bir beis yok makamında o 'amele iltifat etmemekle gerek dinde olmayanı ziyade ve gerek olanı terk ile noksan ile olmak dinî istikâmetten çıkarmaktır.

¹⁹⁸ Öyle ise emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Beraberindeki tövbe edenler de dosdoğru olsunlar. Hak ve adalet ölçülerini aşmayın. Şüphesiz O, yaptıklarınızı hakkıyla görür. *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, Hûd 11/112.

[Din Kardeşlerime Nasihat ve Hatırlatma]

Bi-mennihi teâlâ Fâtîha-i şerifeden istinbât olunan umura müteallık kelimât tamam oldu. İhvan-ı dinimizden sâfi'ed-derun râğibü'l-Hak karındaşlarımıza 'âcizâne bir tenbîh tezyîl edermeye inşallah Teâlâ ihvanımdan kabule şâyan olur ümid ederim.

Ol tenbîh budur ki Rabbimiz Sübhânehü ve Teâlâ Hazretleri nev'ı insanı yarattı. İki türlü hizmet ile mübtelâ kıldı. Biri hizmet-i dünyeviyye ki yemek, içmek, giymek, kuşanmak ve sakin olunacak mekanların tahsilâtı ve tedârîki ile iştigale etmek. Zira onlarsız insan dünyada hayat bulamaz bedenlerin nihâyet-i ömürlerine kadar onlar ile teayyüslere muhtaçtır.

İkinci hizmet-i uhreviyedir ki taatüllâh ile mükellef kıldı. O hizmet kulun üzerine borç-ı 'azîm olduğu bu hizmetler ile Rabbisine kulluk borçlarını îfa edip dar-ı ahiret azıklarını onlar ile tahsil edecek.

Bu iki şeyin her birisini dünyevî ve uhrevî insandan her bir ferdin ve her bir şahsın ve yahut bir takım taifenin re'yları infakınca kendi akılları her ne münasip görüp onu kendilerine hak bilip helâl kılmak ve Hak Teâlâ'ya ibadet hakkında kendi re'yları ile güzel görüp ve ol iş ile ve ol 'amel ile Hak Teâlâ'ya ibadet eylemeyi münasip görerek onunla Hak Teâlâ'ya kulluk etmekle olmadı. Belki bu iki türlü dünyevî ve uhrevî yani dünyaca Hak ve nâhık helâl ve haram ve uhrevîce hak ve batıl olduğunu mahlûkâta menfe'atli ve zararlı her ne türlü olduğunu beyan için yine insanın kendi nev'ından peygamberler 'aleyhimü's-salâtü ve's-selâmü gönderildiği 'ibâdallah dâima bir siyak üzere hukuk-ı dünyeviyye ve hukuk-ı uhreviyede daim olup iki alemde selâmet bulsun. Zira eğer bu iki şey insanın kendi re'ylarına ihâl ve müsâ'ade olunmuş olsa idi nizâm-i 'âlem muhtell¹⁹⁹ ve müşevveş olarak dünyevi ve uhrevide hiçbir zamanda istikamet bulunamazdı. Zira bir şahsın tab'ına muvâfık olan diğer bir şahsın tab'ına muhalif olurdu. Bu cihetten asla neza'ların arkası gelmezdi. İnsandan iki ferdin bir yerde kararı mümkün olmazdı.

Peygamberler ba's olunup kitaplar gönderilmiş olduktan sonra dünya mühâlefât-ı beşeriye'den hâli olmayarak her bir batın ve zamanda Hak Teâlâ'nın kitaplarının ta'rifâtı Enbiyâ 'Aleyhimü's-selâmüke tenbihâtı insanın nefislerinin müştahâtlarına muhalif geldiğinden kendi nefislerinin hazlarına mâni' olmayıp lezzet veren umur ile iştigâle râğbet etmekle bir takımı kendi re'yları ile mâ'budlar ittihaz edip küfür ve şirk ile müstağrak oldular ve bir takımı peygamberlerine îmân ettikten sonra peygamberin tenbîhi üzere 'ameliyyât ve itikadiyyât ile iştigâl etmek teklifât-ı şer'ıyyesi kendilerine ağır geldiğinden ibadetlerinde ve

¹⁹⁹ Muhtel, (مختل) sıf. (Ar. ihtilâl "bozulmak"tan muhtell) 1. İyi ve değerli niteliklerini kaybetmiş duruma gelen, bozulan, bozuk. 2. Bozulmuş, karışmış, karışık. bk. "Kubbealtı Lugati - Muhtel kelimesi anlamı, Muhtel nedir?" (Erişim 18 Aralık 2023).

âdetlerinde kendi zanlarına muvafık te'vilât ile ferâiz ve vâcibâtlarında tahfifât karıştırıp ve menhiyât-ı umurun bazısının lezzetleri nefislerinin kemâl arzuları bulunduğundan ol umur lezzetlerinin lezzetini terk etmeye tahammül edemediklerinden şûrb-i hamr ve sâir müskirât ve zınalar gibi haramı irtikaba tasaddiler insan içinde şâyî' olduğundan taraf-ı ilâhiyeden iki türlü fırkanın terbiyesi için cezâ-i dünyeviyelerini peygamberlere kitaplarında hudutlarla bildirmiştir ki kâfirin küfründe musır olduğu halde boynunu vurmak ve kezâlike âsilerin ısyancıları mertebesince cezalarla te'dip edilmesi. Nitekim zâninin bazısına yüz defa darb olunmak ve bazısını taş atılıp helak etmek ve sârikın elleri kesilmek bunlara benzer hudud-ı dünyeviye icra kılınması taraf-ı ilahiyeden teklif olunmuş

Bu dahi mâlûm ola ki insanın tabiatleri cemi' zamanda birdir. Âdetleri tebeddül edip değişirse de tabiat tahvil olunmaz.

İnsan olan zâtın insâniyetine lazım olan budur ki kendisini suret-i latîfe-i tertîb-i acîbe ile dünyada hâdis gördükde kendisinin varlığında kendisinin asla medhali olmadığını ednâ fikir ile bildikde bu şey-i acip kendiliğinden olmayıp bir mûcid-i kâmil sun-u icadî ile meydana geldiğini fehm eyledikde ol mucid-i azim ve zü'l-hikmet olan zatın bu tarz üzere yarattığını hemen dahi görmeyip bil ki bu sanat bir gâyet-i garibeye tertip edip ondan ol gâyet ve fâide husûle gelip o fâide hasıl olmasında dahi bir maslahat-ı latîfe-i hafiye her hal bulunmak lazımdır diye bilip ol-fâide ne olduğunu tahkîk ve tecessüs²⁰⁰ etmek sevdasında musır olmak insana lazım oldu.

[Lazım Olan Mâlûmat]

Ol-fâideden murad Hak Teâlâ Hazretleri peygamberler lisânı ile kitaplarında beyân edildiği ahkâmıdır. İnsan ol ahkâmı 'âdâları vechi üzere haklarına mürâât eylemek borcudur. Zinhar olmaya ki insan Hak Teâlâ tarafından böyle ahkam gelmesini mahal görmeye. Zira insanın kendisini hâlet-i acîbe ile götürüp sâhib-i vücud kılan Bâri Teâlâ böyle peygamberler ve kitaplar göndermek kudretinde müşkil olmayıp 'âdâtına muhalifte değildir.

Ey ihvân-ı dînîm bulunan yoldaşlarım asır ve zamanlarımızda tebeddülât-i ahvâlî kesreti ve teceddüdât-ı 'âdâtın taâkubi cihetinden teayyüşât-ı dünyeviye ve gâilât-ı²⁰¹ 'ıyâliyye efkâr-ı tâliaları²⁰² zihnini dağıtıp fehmini perişan ederek kendisine tabi olduğun kâfile-i kervan 'azîm-

²⁰⁰ Tecessüs, (تجسس) i. (Ar. Cess "araştırmak, dikkatle bakmaktan tecessus) bk. "Kubbealti Lugati - Tecessüs kelimesi anlamı, Tecessüs nedir?" (Erişim 20 Aralık 2023).

²⁰¹ Gâile, (غائلة) i. (Ar. gâ'ile) Sıkıntı veren uğraştırıcı durum, sıkıntılı iş, halli güç mesele ve olay. bk. "Kubbealti Lugati - Gâile kelimesi anlamı, Gâile nedir?" (Erişim 18 Aralık 2023).

²⁰² Efkar-ı tâlia, Ortaya çıkan fikirler.

i gaib eyleyip bir yabanda kalmış münferit yolcu gibi şaşırıp dağdağa-i²⁰³ nefsin ile ömür-i ‘azizini zâyî’ eylemeyesin.

Nâ-çar²⁰⁴ olarak ahval insandan sirâyet eder ise bütün bütün²⁰⁵ kendini salıverip îtikâd ve â‘mâlin ikisini birden beyana atıp müflis kalmayasın. Bâri tahammülden ‘âciz kaldığın halde ‘amelden mahrum kalır ise gideceğin bedende oldukça can ki bedel olan îtikâdı elden vermeyesin. Ol bir cevher-i ‘azimdir. Bu kadar deniyyü’l-kadîr olan dünyaya değişilmez.

İtikad yani îmân ile â‘mâlin hıfzının ihtimamı mertebe-i misli oldur ki bir mahalde yanığın zuhur etse ol mahal ahâlisi ol emirde yanığının söndürmesi sevdasıyla esbabına çalışırlar o zaman yanığın söndürmek müyesser olmadığı halde bu kere haneleri derunundan mallarını tahlis etmeye çalışırlar. Mümkün olduğu miktarda çıkarılmak âsân olur ise onlara razı olurlar. Eğer mecmu‘ malı çıkaralım diye cehd eyleseler nefisleri telef olacak ateşin şiddet-i şemâtasından kendilerine havf-ı şedîd düşüp canlarının halâs olduğuna çok teşekkürler ederler. Bu halette hiç demezler ki malımız yandı keşke canımız da yana idi. Zira can, cümle şey’in e‘azzidir. Kişi canını kurtarmak için mâlik olduğu malını ve bil ki mensup olduğu câhını²⁰⁶ verir, hiç kayırmaz.

İşte bu meselde Hakk-ı cân ve Hakk-ı câh ve Hakk-ı mâl vucûd-ı dünyeviyyede ne mertebe olduysa vucûd-ı uhreviyyede din için hukuk-ı selâseye mürâ‘ât bu mesabededir.

Hukuk budur ki ‘ale’l-‘ıtlâk Hak din hususiyle kendinin kendi îmânı hakk-ı ve â‘mâl-i hakkıdır. Yani mü‘min-i muhlis olan kimse â‘mâl-i dîniyyesi fasid olmamak için malını onun yoluna harç eder. Malı giderse de â‘mâl-i salim olsun için. Ve dahi îmânına zeval gelmemek için hem malını verir hem mansûbundan geçer. Dahi canının bedenden ayrılmasına razı olur. Tâ ki îmânına zeval gelmesin diye. Zira dünyada ve ‘ukbâda maksûd-i ‘âzamî îmânıdır. Bu babta her ne kadar tatvîl olursa şâyandır.²⁰⁷

“Lâkin Hak’tan dileyelim ‘inâyet’”²⁰⁸

“Belki ola bize ondan hidâyet”²⁰⁹

“Anlar isen yeter sana bu mikdâr”²¹⁰

²⁰³ Dağdağa, (دغداغه) i (Ar. dağdağa; ses taklidi k.).1. Gürültü, patırtı.2. Boşuna telâş, beyhûde sıkıntı. bk.

“Kubbealtı Lugati - Dağdağa kelimesi anlamı, Dağdağa nedir?” (Erişim 18 Aralık 2023).

²⁰⁴ Nâ-çar, ister istemez, zorunda olmak, çaresiz. bk. Devellioğlu, “isnâd”, 950.

²⁰⁵ Nüshanın aslını koruma amaçlı çift yazılan kelimelere dokunmadık.

²⁰⁶ Cah: (جَاه) i. (Ar. câh) Yüksek mevki, makam, rütbe. bk. “Kubbealtı Lugati - Cah kelimesi anlamı, Cah nedir?” (Erişim 18 Aralık 2023).

²⁰⁷ Geredevî, *Cevâhiru'l-Fâtihati's-Şerîfe*, 30.

²⁰⁸ Sırf Allah’tan yardım isteyelim

²⁰⁹ Ancak o bize doğru yolu gösterir.

²¹⁰ Bu kadarı sana yeter.

“Nef’ı yoğu söylemeye ne hâcet”²¹¹

جمع هذه الرسالة محمد أمين كره ده وی. جعله ربه فی طریقه السوی

²¹¹ Faydası olmayanı söylemeye gerek yok.

SONUÇ

Bu çalışmayla Osmanlı Devleti'nin son dönem âlimlerinden olan Hacı Muhammed Emin Efendi'nin (1246/1824) *Cevâhiru'l-Fâtihati's-Serîfe* adlı eseri ilim dünyasına kazandırılmıştır. Eserde Fâtîha sûresinin kritiği ve incelikleri üzerinde durulmuştur. Böylece başka alanlarda çalışma yapan veya mevzu hakkında araştırma yapmaya gönüllü diğer okur kitlesinin de eserden istifade etmesine olanak sağlanmıştır. Böylesi bir çalışma yaparak bu sayede kütüphanelerde unutulmaya yüz tutmuş binlerce eserin, araştırmacılar tarafından incelenmeyi beklediğini bilim insanlarına hatırlatmış ve bu konuda onları teşvik etmiş olduk. Böylece başka alanlarda çalışma yapan veya mevzu hakkında araştırma yapmaya gönüllü diğer okur kitlesinin de eserden istifade etmesine olanak sağlanmıştır. Transkripsiyon işleminin ardından eserde yer alan bilgilerin kaynakları da dipnotlarda gösterilmiştir. İlmî miras olarak ifade ettiğimiz atalarımızdan bizlere kalan eserlerin, gün yüzüne çıkarılmasının öneminin yanı sıra, bu eserleri ortaya koyan âlimlerimizin tanınması ve tanıtılması da bir o kadar ehemmiyet teşkil etmektedir. Osmanlı âlimlerinden Hacı Muhammed Emin Efendi, özellikle tefsir alanında halkın anlayacağı şekilde sade bir üslupla tefsir kaleme alan bir müfessirdir. *Cevâhiru'l-Fâtihati's-Serîfe* adlı eserin el yazması tespit edilemediğinden Osmanlıca basılı nüshasını esas alarak eserin tahlil ve edisyon kritik kısmını tamamladık. Eserde sadece âyet ve hadisler kullanılmış olup bunun dışında herhangi bir kaynaktan söz edilmemiştir. Müellif her ne kadar herhangi bir kaynaktan söz etmemiş olsa da verdiği bilgilerin geçmişteki başta Beyzâvî, Râzî ve Keşşâf gibi tefsirlerden mülhem olduğu sonucuna ulaştık.

KAYNAKÇA

- Abacı, Harun. “Osmanlı Tefsir Geleneğinde İstiârenin Etki Alanı -Âlûsî Tefsiri Örneği-”. *Osmanlı’da İlm-i Tefsir*, 393-419.
- Abacı, Harun. “Tefsîrû’l-Celâleyn’i Okuma Yöntemi ve Müfessirlerin Dili -Fâtîha Sûresi Tefsiri Örneği-”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/40 (2019).
- Abay, Ahmet. “Fatiha Suresi ve Şahsiyet İnşası”. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2016).
- Abdülkâhir el-Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdurrahmân b. Muhammed. *Delâ’ilü’l-i’câz*. Kahire: Dârü’l-Medenî, 3. Baskı., 1992.
- Albayrak, Halis. *Kur’ân’ın Kur’ân’la Tefsiri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1988.
- Algar, Hamid. “Hâlid el-Bağdâdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 15. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Kur’ân-ı Kerîm Meâlî*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Asar, Muhammet Ali. “İbadet Ahlak İlişkisi: Hadisler Bağlamında Bir İnceleme”. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Bahar 2020).
- Ataman, Murat. *Fâtîha Suresi’nin Arap Dili Açısından Tahlili*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Auobe, Salahuddin. *Sadreddin Konevî’de Bilgi, Varlık ve Ahlâk*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Aydınalp, Halil. *Gerede’de Dini Hayat*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Başar, Alaaddin. “Allah’ın ahlakıyla ahlaklanmak ne demektir?” *Sorularla İslamiyet*. Erişim 15 Ocak 2024. <https://sorularlaislamiet.com/allahin-ahlakiyla-ahlaklanmak-ne-demektir>
- Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Şa’îd Abdullâh b. Ömer. *Envârü’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl*. thk. Muhammed ’Abdurrahman el-Mar’aşlî. 5 Cilt. Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-’İlmiyye, 2003.
- Birişik, Abdülhamid - Muhammed, Hüseyin AbdülHâdî. “Mübhemâtü’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/436-438. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi’u’s-şâhîh*. thk. Mustafa Dîb el-Beğâ. 8 Cilt. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 5. Basım, 1993.
- Büyüköztürk, Şener vd. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi, 24. Basım, 2018.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *Resailü’l-Cahiz*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1964.
- Cebeci, Lütfullah. “Mefâtihu’l-gayb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 28. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1985.
- Ceyhan, Semih. “Tecrîd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/248-249. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Creswell, John. “Nitel Yöntemler”. çev. Yüksel Dede. *Araştırma Deseni*. ed. Selçuk Beşir Demir. Ankara: Eğiten Kitap Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Çapçioğlu, Fatma - Kalkan Açıkgöz, Öznur. “Nitel Araştırmalarda Kullanılan Araştırma Teknikleri”. *Bilimsel Araştırma Teknikleri*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2018.
- Çelebi, İlyas. “Yazıcıoğlu Mehmed Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 43. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Çelik, Yusuf. “Kur’an’da İbadet”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (Erzurum 2014), 207.
- Demir, Şehmus. “İnsanları ve Cinleri Ancak Bana İbadet Etsinler Diye Yarattım Ayetinin Anlam ve Yorumu Üzerine”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2001).

- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2007.
- Demirli, Ekrem. “Sadreddin Konevi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 35. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 33. Basım, 2017.
- Durmuş, İsmail. “Hasr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 16. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Durmuş, İsmail. “İtnâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 19. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Durmuş, İsmail. “İltifât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Durmuş, İsmail. “Mecaz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 28. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Durmuş, İsmail. “Sekkâkî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Durmuş, İsmail - Pala, İskender. “İstiâre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 23. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Elmalılı, M. Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur’ân Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Yenda Yayın, ts.
- EminEvim. “Eminevim, Eminotomotiv, faizsiz ev alma”. <http://www.hagev.org/>. Erişim 18 Kasım 2023. <http://www.hagev.org/>
- Erbay, Celal. “Kâsır”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/559. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Eren, A. Cüneyt. “Kur’ân-ı Kerîm’de Muhkem ve Müteşâbihin Tespit ve Değerlendirilmesi (Fâtîha Sûresi Örneği)”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2013), 1818-1821.
- Eren, A. Cüneyt - Uludaş, İbrahim. “Kıraat Farklılıklarının Fâtîha Sûresinin Yorumlanmasındaki Rolü”. *Turkish Studies* 9 (Ankara 2014).
- Ergüven, Murat. “Cevaplar.Org”. Erişim 29 Ocak 2024. http://www.cevaplar.org/index.php?content_view=5259&ctgr_id=120
- Eroğlu, Muhammed. “Âlûsî, Şehâbeddîn Mahmûd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Geredeli, Hacı Emin Efendi. *Fâtîha Sûresinden İnciler*. ed. Hidayet Zertürk. İstanbul: Karmat Matbaası, 2008.
- Geredeli, Hacı Emin Efendi. *Hacı Emin Efendi Divanı Yâdigâr-ı Ahbâb*. thk. Hidayet Zertürk. İstanbul: Karmat Matbaası, 2009.
- Geredeli, Hacı Emin Efendi. *İslâmın Nurları Cennetin Anahtarı*. Ankara: Nüve Matbaası, ts.
- Geredeli, Hacı Emin Efendi. *Takvîmüssünnet*. Ankara: Nüve Matbaası, ts.
- Geredevî, Hacı Muhammed Emîn. *Cevâhiru’l-Fâtihati’ş-Şerîfe*. İstanbul: Dersaâdet Kanaat Matbaası, 1329.
- Gezgin, A. Galip. “Kur’ân’da Huşu Kelimesinin Semantik Analizi”. *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 2/4 (2000).
- Görmez, Mehmet. “Tergîb ve Terhîb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 40. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Gündoğar, Hamdi. “İmam Matürîdî ve Fahreddîn er-Razî’de Fatiha Suresinin Tefsiri”. *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2017).
- Gündüzöz, Güldane - Gündüzöz, Soner. “Tasavvufta İhsan Teriminin Kavram Ağı Üzerine Analitik Bir Değerlendirme”. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 2/56 (2021).
- Gürbüz, Sait - Şahin, Faruk. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları, 5. Basım, 2018.

- Gürkan, Menderes. “Bedreddin Zerkeşi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/289-293. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. “Bedî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/320-322. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. “Berâat-i istihlâl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 5. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Hakçıoğlu, Muhammed Meşhud. “Bazı Âyetler Bağlamında Terakkî ve Tedellî Üslubu”. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 22/1 (2022).
- Işıcık, Yusuf. *Kur’ân’ı Anlamada Temel Bir Problem Te’vil*. İstanbul: Esra Yayıncılık, 1997.
- İzutsu, Toshihiko. *Kur’an’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*. çev. Selâhattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 1984.
- Kara, İhsan. “Din Hizmetlerinde Kalite Bağlamında ‘İhsan’ Şuurunun Yeri ve Önemi”. *Diyanet İlmi Dergi* 50/2 (2014).
- Kara, Ömer. “Râgıb el-İsfehânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 34. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kaya, Murat. “XIX ve XX. Asırda Osmanlı’da Mutasavvıf Müfessirler”. *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/29 (2012), 43-77.
- Qazvîni, Ebû’l-Me’âlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdurrahmân. *el-Îzâh fî ‘ulûmi’l-belâğa el-me’ânî ve’l-beyân ve’l-bedî*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 2003.
- Qazvîni, Ebû’l-Me’âlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdurrahmân. *et-Telhîs*. Beyrut: el-Mektebetü’l-‘Asriyye, 2002.
- Kılıç, Hulusi - Yetiş, Kazım. “Cinas”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 8. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Koca, Ferhat. “Mücmel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 31. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Koca Ferhat. “Takıyyüddin İbn Teymiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 20. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Muhittin Eliaçık. “Belâgat Kitaplarında İsti’ârenin Tarif ve Tasnifi”, 7-30.
- Muslu, Ramazan. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf 18.Yüzyıl*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Öngören, Reşat. “Sûfi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 37. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özkan, Halit. “Süyûtî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/188-198. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer. *Tefsîr-i Kebîr Mefâtihu’l-gayb*. çev. Suat Yıldırım. 32 Cilt. İstanbul: Huzur Yayınevi, ts.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *et-Tefsîrü’l-kebîr (Mefâtîhü’l-gayb)*. 32 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1420.
- Sağdıç, Sedat. “Farklı Bir İstiare-i Mekniyye Tanımı Denemesi”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/22 (2022).
- Sancaklı, Saffet. “Hz. Peygamber’in İbâdet Anlayışında Ön Plana Çıkan Hususlar”. *Siyer Araştırmaları Dergisi* 10 (Aralık 2021).
- Saraç, Yekta. “Îcâz-ı hazîf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 21. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Saraç, Yekta. “Îcâz-I kısar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 21. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Sekkâkî, Ebû Ya’kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebû Bekr. *Miftâhu’l-‘ulûm*. Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 2. Baskı., 1987.
- Sinanoğlu, Mustafa. “İbadet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 19. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

- Subaşı, Münevver - Okumuş, Kübra. “Bir Araştırma Yöntemi Olarak Durum Çalışması”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* 21/2 (2017).
- Şen, Cemalettin. “‘Bolu’nun Değerleri Değerlerin Bolu’su’ Adlı Panelin Ardından”. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Dergiabant: Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* I/1 (2013), 64-67.
- Şener Mehmet. “Huşû”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 18. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Şık, İsmail. “İman Olgusunun Mahiyeti ve Hakikati Üzerine Bir Değerlendirilme”. *Dinî Araştırmalar* 13/37 (Aralık 2010).
- Tala, Murat. “Belâgatte Metafor Problemi Bir Anlam, Yapı ve Mecaz Sorunu Olarak İstiâre-i Mekniyye”. *Bilimname Düşünce Platformu* 38 (2019), 663-688.
- TYEKB, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. *Yazma Eserler Portalı*, 2024. <http://yazmalar.gov.tr>
- Uludağ, Süleyman. “Kalb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Uzun, Mustafa İsmet. “Yazıcıoğlu Mehmed Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 43. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Uzunpostalıcı, Mustafa. *Sahabenin İctihad Anlayışı*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Vehbi, Mehmed. *Hulâsat’ül beyân fî tefsîri’l Kur’ân*. İstanbul: Mü’min Çevik ve Ort. Koll.Şti., 4. Basım, ts.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Elmalılı Muhammed Hamdi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 11. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Fahreddin er-Râzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/89-95. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yıldıran Sarıkaya, Meliha. “Tenâsüb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/446-447. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Yılmaz, Ebru. *Kur’ân-ı Kerîm’de İman ve Küfür Bağlamında Kalbin Halleri*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Yücer, Hür Mahmut. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf 19. Yüzyıl*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Yüksel, Muhammed Bahaeddin. “Mahiyet ve Muhatap Açısından Mübhemâtü’l-Kur’ân” 21/53 (Haziran 2018), 62.
- Zemaşşerî, Cârullah Ebû’l-Kâsım Muhammed Ömer. *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vücûhi’t-te’vîl*. ed. Murat Sülün. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.
- “02- A.Kemalettin Üstün Görev Yılları:1944-1968”. Erişim 18 Kasım 2023. <https://bolu.diyaret.gov.tr/gerede/sayfalar/contentdetail.aspx?ContentId=530&MenuCategori=Kurumsal>
- “Abdullah Mekki (k.s.) – Evliyalar.net – Evliya, Sahabe, Peygamber Kabirleri”. Erişim 29 Ocak 2024. <https://www.evliyalar.net/abdullah-bedevis-k-s/>
- “Gerede Cevaplar İlim ve Hayır Vakfı”. Erişim 25 Aralık 2023. <http://www.geredecevaplar.org.tr/Icerikler.aspx?ID=52>
- “Kubbealti Lugati - Cah kelimesi anlamı, Cah nedir?” Erişim 18 Aralık 2023. <http://lugatim.com/s/CAH>
- “Kubbealti Lugati - Dağdağa kelimesi anlamı, Dağdağa nedir?” Erişim 18 Aralık 2023. <http://lugatim.com/s/DA%C4%9EDA%C4%9EA>
- “Kubbealti Lugati - Gâile kelimesi anlamı, Gâile nedir?” Erişim 18 Aralık 2023. <http://lugatim.com/s/G%C4%80%C4%B0LE>

- “Kubbealti Lugati - İstinbat kelimesi anlamı, İstinbat nedir?” Erişim 27 Aralık 2023.
<http://lugatim.com/s/%C4%B0ST%C4%B0NBAT>
- “Kubbealti Lugati - Muhtel kelimesi anlamı, Muhtel nedir?” Erişim 18 Aralık 2023.
<http://lugatim.com/s/Muhtel>
- “Kubbealti Lugati Müncer kelimesi anlamı, Müncer nedir?” Erişim 18 Aralık 2023.
<http://lugatim.com/s/M%C3%9CNCER>
- “Kubbealti Lugati - Nush kelimesi anlamı, Nush nedir?” Erişim 09 Kasım 2023.
<http://lugatim.com/s/NUSH>
- “Kubbealti Lugati - Râgıb kelimesi anlamı, Râgıb nedir?” Erişim 08 Kasım 2023.
<http://lugatim.com/s/R%C3%82GIP%E2%80%93R%C3%82GIB>
- “Kubbealti Lugati - Rüşuh kelimesi anlamı, Rüşuh nedir?” Erişim 09 Kasım 2023.
<http://lugatim.com/s/R%C3%9CSUH>
- “Kubbealti Lugati - Teberrük kelimesi anlamı, Teberrük nedir?” Erişim 07 Kasım 2023.
<http://lugatim.com/s/Teberr%C3%BCK>
- “Kubbealti Lugati - Tecessüs kelimesi anlamı, Tecessüs nedir?” Erişim 20 Aralık 2023.
<http://lugatim.com/s/tecess%C3%BCs>
- “Yazıcızâde Muhammed Efendi Hazretleri Hayatı Kimdir”. Erişim 29 Ocak 2024.
<http://www.evliyalarimiz.com/yazicizade-muhammed-efendi-hazretleri>